

**İRƏVAN
MEMARLIQ İRSİ**

**ARCHITECTURAL HERITAGE
OF IREVAN**

BAKI – 2025

*Azərbaycan MEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
26 sentyabr 2025-ci il tarixli 05 sayılı Elmi Şura iclasının
protokolu ilə təstiqlənmişdir*

Elmi redaktor: **Rayihə Əmənada**
memarlıq doktoru, professor

Rəyçilər: **Sürəyya Axundova**
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aytən Səlimova
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kompyuter tərtibatçısı və dizayn: **Sevinc Tangudur**
ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kitab AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun tədqiqatlarının nəticəsi olaraq, İrəvanın memarlıq və şəhərsalma irsinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

İSBN – 9 7 8 - 9 9 5 2 - 5 6 1 - 7 4 – 6

© "OPTİMİST" MMC-2025

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

ÖN SÖZ

Kitab bu gün çox aktual olan İrəvanın mədəni irsinin tədqiqinə həsr olunmuş olduqca rəngarəng mövzuların araşdırılmasına həsr edilir və burada müxtəlif istiqamətlərdə memarlıq tarixi və nəzəriyyəsi, şəhərsalma, həmçinin sənətsünaslıq problemləri işıqlandırılır. Məqalələr İrəvan mədəni irsinin dünənini və bu gününki vəziyyətini işıqlandırmaqla, erməni vandallarının Azərbaycan-türk mədəniyyətinə qarşı olan vəhşiliklərini göz önünə gətirməklə, mədəni irsimizə qarşı olan “terror” hadisələrini diqqətə çatdırmışlar. Ermənilər Azərbaycanın İslam memarlığının İrəvandakı gözəl nümunələri olan İrəvan qalasını, Sərdar sarayını (1605-1625), İrəvan teatrını (1882), Şah Abbas məscidini (1606), Abbas Mirzə məscidini (XVIII əsrin əvvəlləri), Novruzəli bəy məscidini (XIV əsr), Rəcəb Paşa məscidini (XVI-XVII əsrlər) və s. bu kimi abidələrimizi məhv etməklə bu torpaqlardan silməyə çalışsalar da, bu torpaqları Dünyaya öz əraziləri kimi təqdim etsələr də, tarixi faktları, arxiv materiallarını, yazılı mənbələri məhv edə bilməmişlər. İrəvan şəhərindəki İslam memarlığının sonuncu izi olan Təpəbaşı məhəlləsinin şəhərsalma quruluşuna və memarlıq irsinə qarşı olan təcavüz izləri bu gün bəşəriyyəti narahat etməlidir. Kitabda İrəvanın tarixini, mədəniyyətini, Təpəbaşı məhəlləsində azərbaycanlıların mədəni irsinə qarşı aparılan cinayət işlərini, İrəvan qalası, Sərdar sarayı, Əmir Səəd türbəsi və digər memarlıq irsi nümunələrini, divar boyakarlığı, kaşıkırlıq və rəsmlərinin memarlıqda təcəssümünü, İrəvan teatrının özünəməxsus repertuarlarını əks etdirən məqalələr toplusu diqqətə çatdırılır. İrəvan xanlığı dövründə şəhərin landsaft-şəhərsalma quruluşu, yaşayış evlərinin memarlıq həllinə həsr olunmuş məqalələr böyük maraq doğurur. Ümidvarıq ki, aparılan tədqiqatlar, nəşr olunmuş məqalələr erməni riyakarlığının üzə çıxarılmasında, onların dünyaya çatdırılmasında müəyyən rol oynayacaq.

Rahibə Əliyeva

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
memarlıq doktoru, dosent, ŞÖBMA-nın və
MAAM-ın müxbir üzvü
rahibe_eliyeva@mail.ru

Rahiba Aliyeva

ANAS Institute of Architecture and Art
Doctor of Architecture, Associate Professor,
Corresponding member of architecture IAAEC, IAA,
rahibe_eliyeva@mail.ru

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİNİN MƏHVİ

Xülasə: Məqalədə bu gün təhlükədə olan İrəvanın tarixi coğrafi ərazilərindən olan Təpəbaşının məhəllələri, memarlıq abidələri haqda məlumat verilməklə, Ermənistanın təcavüzkar niyyətləri açıqlanır. Bu məqsədlə Azərbaycanın bir-sıra ziyalılarının UNESKO-ya ünvanladığı müraciət barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, Təpəbaşı, məhəllə, memarlıq abidələri, terror.

İrəvan şəhərində Azərbaycanın milli-mədəni, tarixi irsinin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin dağıdılması və tarixi izlərinin silinməsi

THE DESTRUCTION OF IRAVAN ARCHITECTURAL HERITAGE

Abstract: The article deals with providing information about the quarters and architectural monuments of Tepebashi, one of the historical geographical areas of Iravan that are currently in danger, and reveals Armenia's aggressive intentions. To this end, information is provided on the appeal addressed to UNESCO by a number of Azerbaijani intellectuals in the article.

Keywords: Iravan, Tepebashi, quarter, architectural monuments, terror.

The results of the study on the destruction of the Tepebashi quarter, the last remnant of Azerbaijan's national, cultural and historical

üzrə araşdırmaların nəticələri göstərir ki, İrəvan, o cümlədən şəhərin Təpəbaşı məhəlləsində yerləşən Azərbaycan xalqının milli-mədəni, tarixi irsinə qarşı Ermənistan soyqırım prosesini illərcə həyata keçirməklə, bu gün də davam etdirməkdədir. Mədəni soyqırım prosesi ilə bağlı Azərbaycanın bir qrup elm xadimi və ictimaiyyət nümayəndələri tərəfindən UNESCO-nun Baş direktoru Odre Azuleyə müraciət ünvanlanıb. Müraciəti imzalayan 102 nəfər tanınmış elm və ictimaiyyət xadimi UNESCO-nu xalqımızın zəngin tarixi-mədəni irsinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsinin qarşısının alınması üçün zəruri addımlar atmağa çağırıb. Müraciəti imzalayanlardan biri məqalənin müəlliflərindən biridir.

1728-ci ildə Osmanlı dövlət məmurları tərəfindən tərtib olunmuş “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə, bu dövrdə İrəvan şəhəri 4 məhəllədən – Köhnə şəhər, Dəmirbulaq, Dərəkənd və Təpəbaşı məhəllələrindən ibarət olmuşdur. XX əsrin əvvəllərinə qədər bu məhəllələrdə azərbaycanlılar yaşamışlar. İrəvan şəhərinin tarixini bu gün özündə əks etdirən və azərbaycanlıların mədəni irsinin yeganə sübutu olaraq qalan məkan Təpəbaşı məhəlləsidir. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhər məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşdiyindən, coğrafi, landşaft xüsusiyyətlərinə

heritage in Iravan, and the erasure of its historical traces show that Armenia has been committing genocide process against the national, cultural and historical heritage of the Azerbaijani people in Iravan, including the Tepebashi quarter for many years and continues to this day. A group of Azerbaijani scientists and public figures addressed to UNESCO Director-General Audrey Azoulay with an appeal regarding the process of cultural genocide. The 102 prominent scientists and public figures who signed the appeal called on UNESCO to take the necessary steps to prevent the destruction of our people’s rich historical and cultural heritage by the Armenians. One of the signatories of the appeal is one of the authors of the article.

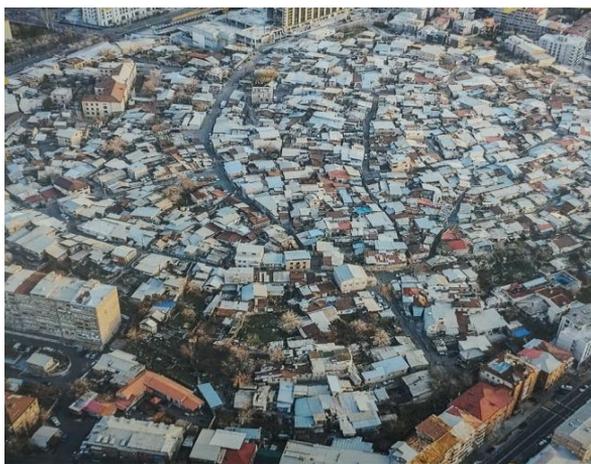
According to the “Detailed Book of the Iravan Province” compiled by Ottoman state officials in 1728, Iravan consisted of 4 quarters at that time – the Old City, Demirbulag, Darakand and Tepebashi quarters. Azerbaijanis lived in these quarters until the early 20th century. The place that today reflects the history of Iravan and remains the only evidence of the cultural heritage of Azerbaijanis is the Tepebashi quarter. Since the Tepebashi quarter was located on a hill between the Zangi River and the Shahar quarter, it was named Tepebashi because of its geographical and landscape features (the meaning is

görə Təpəbaşı məhəlləsi adlandırılmışdır. Təpəbaşı məhəlləsi şəhərin qərb hissəsində yerləşirdi. Köhnə şəhər məhəlləsi ilə Təpəbaşını çoxlu bağlar ayırırdı. Ümumiyyətlə, XVIII əsr, XIX əsrin birinci yarısında – xanlıqlar dövründə İrəvan yaşıllıqlara qərq olmuş bir şəhər olmuşdur. Həm də burada – Təpəbaşı məhəlləsində İrəvan xanı Hüseynqulu xana məxsus Xan bağı da yerləşmişdir.

[1]

(şək. 1)

the top of a hill). Tepebashi quarter was located in the western part of the city. Many gardens separated the Old City quarter from Tepebashi. In general, Iravan was a city surrounded by greenery during the period of the khanates – the 18th and first half of the 19th centuries. The Khan Baghi (the Khan's Garden), which belonged to the Khan of Iravan, Huseyngulu Khan, is also located here – in the Tepebashi quarter [1] (fig. 1).

Şəkil 1. Təpəbaşı məhəlləsinin plan quruluşu

Figure 1. Plan of the Tepebashi neighborhood

Təpəbaşı məhəlləsindəki məs-cidlər, hamam və digər abidələrin İslam memarlığına xas olan memarlıq traktovkası, onların Azərbaycan xalqına məxsus memarlıq irsi olduğunu sübut edir. Həmin məhəllənin

The architectural interpretation of mosques, hammams and other monuments in the Tepebashi quarter, which is characteristic of Islamic architecture, proves that they are an architectural heritage belonging to the Azerbaijani people. The fact that the

əhalisinin əsas hissəsinin türk-müsəlman əhalisi olması, yalnız çar hökumətinin köçürmələri hesabına bu faiz nisbətində müəyyən dəyişikliklərin yaranması 1831-ci ilə məxsus kameral təsvirdən də aydın görünür. Demək olar ki Bakının İçəri şəhərinin sahəsinə yaxın ərazini əhatə edən, 19 ha malik olan tarixi məhəllə, sökülərək bu gün 16 ha çatdırılmışdır.

XIX əsrin I yarısında Təpəbaşı hissəsində yerləşən küçə və məhəllələrin adları Azərbaycan adları idi. Məsələn, Dərəkənd, Axund, Xan bağları, eləcə də Əsəd bəy, Adalyar, Təpəbaşı, İmarət və Daşlı küçələrini sadalamaq olar. Hazırda Ermənistan milli arxivində saxlanılan kameral təsvirlər həmin küçə və məhəllələrin 190 il öncə inventarlaşdırılmasını və etnik tərkibini göstərən sübutlardır. Təpəbaşı öz memarlığı və tarixi ilə Azərbaycan tarixinin bir hissəsini təşkil edir. Bunu İrəvan şəhərinin sonrakı dövrlərə aid planlarında da görmək mümkündür. Belə ki, 1831-1832-ci illərə aid kameral təsvirlər göstərir ki, şəhərin Təpəbaşı hissəsindəki məhəllə və küçələr sonrakı dövrlərdə də eyni adla və eyni etnik tərkiblə qalmışdır. İstər 1880-ci illərə aid şəhər planı, istərsə də B.Mehrabovun 1906-1911-ci illərə aid İrəvan şəhərinin planı deyilənləri bir daha sübut edir. Təpəbaşı hissəsində mövcud olan küçə adları XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan dilində

majority of the population of that quarter was Turkic-Muslim and that some changes in this percentage ratio occurred only due to the resettlement of other nationalities by the tsarist government is also clearly evident from the architectural drawings of 1831. It can be said that the historic quarter, which occupied an area almost equal to the area of the Old City of Baku and covered 19 hectares, was demolished and today it is 16 hectares.

The names of the streets and neighborhoods located in the Tepebashi quarter were Azerbaijani names in the first half of the 19th century. For example, we can mention Darakand, Akhund, Khan baghlari, as well as Asad Bey, Adaliar, Tepebashi, Imaret and Dashli streets. Architectural drawings, kept currently in the National Archives of Armenia, are evidence of the inventory of those streets and neighborhoods 190 years ago and their ethnic composition. Tepebashi with its architecture and history is a part of Azerbaijan's history. This can also be seen in the layouts of Iravan from later periods. Thus, architectural drawings of 1831-1832 show that the neighborhoods and streets in Tepebashi quarter of the city retained the same name and ethnic composition in later periods. Both the 1880s city layout and B. Mehrabov's layout of Iravan from 1906-1911 confirm what has been said once again. The street names in the Tepebashi

adlandırılırdı. Bütün bunları dövrün arxiv sənədləri də təsdiqləyir. [2]

İslam memarlığının bariz nümunələrindən olan bu tarixi-coğrafi ərazi zəngin memarlıq irsinə malik olmuş, lakin tədricən bu irsin məhvi davam etdirilmişdir. İrəvan şəhərinin çar Rusiyası tərəfindən 1831-ci ildə aparılmış kameral təsvirlərinə görə Təpəbaşı hissəsində 174 sayda abidələr qeydə alınmışdır. Kameral təsvirdə 1831-ci ildə Təpəbaşı məhəlləsində Hüseynəli xan məscidi və Hacı İmamverdi məscidi göstərilib. Bu məscidlərdən başqa, ermənilər tərəfindən bir neçə dağıdılmış məscidlər də var. Təpəbaşı məhəlləsində 1831-ci ildə 5 hamam:

- 1) Hacı Bəyim hamamı;
- 2) Hacı Əli hamamı
- 3) Qafar və Hacı Fətəli hamamı 4) Kərim bəy hamamı;
- 5) Şeyxülislam hamamı qeydə alınıb.

Məhəllədəki bəzi abidələri qeyd etmək istədim:

1. Göy Məscid və ya Hüseynəli xan məscidi-1762-1783-cü illərdə İrəvan xanı Hüseynəli xanın sifarişi ilə inşa edilmişdir. Məscid zəlzələ nəticəsində dağılmış Div Sultan məscidinin yerində, memar Mirzə Cəfər tərəfindən inşa edilmişdir. Dini tikilinin dekorunda göy kaşından istifadənin zənginliyi, onu Göy məscid kimi tanıtmışdır. Miqyasına görə Qafqazın ən böyük məscidi hesab olunan tikili, ibadət zalından, 28

quarter were still in Azerbaijani at the early 20th century. All this is confirmed by the archival documents of the period [2].

This historical and geographical region, one of the most striking examples of Islamic architecture, had a rich architectural heritage, but the gradual destruction of this heritage continued. According to the architectural drawings of Iravan conducted by Tsarist Russia in 1831, 174 monuments were registered in the Tepebashi quarter. The architectural drawing shows the Huseynali Khan Mosque and Haji Imamverdi Mosque in the Tepebashi quarter in 1831. Besides these mosques, there are several mosques in Tepebashi quarter that were destroyed by Armenians. 5 hammams were registered in Tepebashi quarter in 1831:

- 1) Haji Beyim Hammam;
- 2) Haji Ali Hammam;
- 3) Gafar and Haji Fatali Hammam;
- 4) Karim Bey Hammam;
- 5) Sheikhulislam Hammam.

I would like to mention some monuments in the quarter:

1. The Blue Mosque or Huseynali Khan Mosque was built by Iravan Khan Huseynali Khan's order in 1762-1783. The mosque was built by architect Mirza Jafar on the site of the Div Sultan Mosque, which was destroyed by an earthquake. The rich use of blue tiles in the decoration of this religious building made it known

hücrə, kitabxana, mədrəsə tikililəri ilə kompleks həllə malik olmuşdur. Ümumilikdə 7000 kv.m.ərazini zəbt etməklə, plan quruluşunun ölçüləri eni 66, uzunluğu 97,2m-dir. Məscidin portalındakı kitabə həndəsi ornamentlərlə naxışlanmaqla, kufi xəttlə Allaha müraciət və məscidin yeri və adı həkk olunmuşdur. Məscid dəfələrlə ermənilər tərəfindən ibadətdə olan azərbaycanlılarla birlikdə yandırılmışdır. Özlərini “tolerant” xalq kimi qələmə verən ermənilər İslam abidələrini “qoruduqlarını” Dünyaya bəyan edərək, abidənin farslara məxsus olduğunu bildirir və məscidin giriş qapısında, dördguşəli haşiyə içərisində fars dilində dini tikilinin İran İslam Respublikası tərəfindən 1996-2000-ci illərdə təmir olunması barədə məlumat verirlər. Təmir işləri dövründə məscidin memarlıq-plan həllində dəyişiklər aparılmış, 4 mirəsindən 3-ü məhv edilərək, əlini tək Allaha açan tək İminarəsi saxlanılmışdır. (şək.2)

2. Hacı İmamverdi məscidi-1831-ci ilin kameral sənədlərində Təpəbaşı küçəsində 194 sayla qeydə alınmış memarlıq abidəsidir. Məscidin XVIII əsrin sonlarında tikilməsi barədə məlumatlar mövcuddur. Hal-hazırda yarı uşulmuş şəkildə olan məsciddə 5 erməni ailəsi məskunlaşmışdır.

Ermənistan dövləti Təpəbaşıda yerləşən bu məscidin tarixini saxtalaşdıraraq fars məscidi kimi dövlət

as the Blue Mosque. The building, which is considered the largest mosque in the Caucasus, had a complex design with a prayer hall, 28 cells, a library and madrasah buildings. Covering a total area of 7000 sq.m. The layout measures 66 m wide and 97.2 m long. The inscription on the mosque’s portal is decorated with geometric ornaments, and an appeal to Allah in Kufic script, as well as the location and name of the mosque are engraved. Armenians burned down the mosque several times together with Azerbaijani worshippers there. Armenians, who show themselves as a “tolerant” people, declare to the world that they “preserve” Islamic monuments, claiming that the monument belongs to the Persians, and there is information about the restoration of the religious building by the Islamic Republic of Iran in 1996–2000 in a square frame at the entrance door of the mosque. Changes were made to the architectural and layout design of the mosque, 3 out of 4 minarets were destroyed, and only 1 minaret, which opened its hand to Allah alone, was preserved during the renovation work (fig.2).

2. The Haji Imamverdi Mosque is an architectural monument registered under number 194 on Tepebashi Street in the architectural documents of 1831. There is information that the mosque was built at the late 18th century. Currently, five Armenian families live

qeydiyyatına alsa da, abidənin qorunması ilə bağlı heç bir tədbir görülmür və onun uçulub dağılmasına şərait yaradılır.

in the dilapidated mosque. Although the Armenian state falsified the history of this mosque, located in Tepebashi, and registered it as a Persian mosque, no measures are being taken to protect the monument and even the mosque is being destroyed.

Şəkil 2. İrəvanda Göy məscidi

Figure 2. Blue Mosque in Yerevan

3. Kərim bəy Murad bəy oğlunun hamamı-1831-ci ildəki kameral təsvirlərə görə abidə 193 sayla qeydiyyata alınmışdır. Hamam Ağababa, İsmayıl, Əlirza, Ağa sultanlarına, Rəsul, Kərim, Hacı Əlirza bəylərə məxsus olmuşdur.

4. Qantar (Bazar) karvansarası-1831-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən Təpəbaşının Dərəkənd məhəlləsində 67 saylı abidə kimi qeydə alınmışdır. Qantar İrəvanın ən qədim və ən böyük bazarı olmuşdur, XX əsrin əvvəllərinə kimi mövcud olmuş bazar dağıdılmış, onun yerində uşaq parkı salınmışdır.

3. The Karim Bey Murad Bey oğlu Hammam – according to the architectural drawings in 1831, the monument was registered under number 193. The hammam belonged to the Sultans of Aghababa, Ismail, Alirza, Agha, and Rasul, Karim, Haji Alirza beys.

4. The Gantar (Bazar) Caravanserai was registered as architectural monument under number 67 in the Darakand quarter of Tepebashi by Tsarist Russia in 1831. Gantar was the oldest and largest bazaar in Iravan, the bazaar, which existed until the early 20th century was

5. Hacı Bəyim hamamı-İrəvan xanlığının sonuncu xanı Hüseynqulu xan Qacarın həyat yoldaşı Hacı Bəyimə məxsus mülki tikilidir. Dərəkənd məhəlləsində 66 saylı abidə kimi qeydə alınmışdır. Hamam digər tikililəri ilə kompleks təşkil etmişdir. Hal-hazırda abidə mövcud deyil.

6. Axund Şeyxülislam hamamı-1831 –ci ilin kameral təsvirinə əsasən 133 saylı abidə kimi qeydiyyatda alınmışdır. Hal-hazırda mövcud deyil.

7. Hacı Əli hamamı-Təpəbaçının Axund küçəsində 168 sayla qeydiyyata alınmışdır. Hal-hazırda dağıdılmışdır.

8. Hacı Əli karvansarası-İrəvan şəhərinin ən böyük karvansarası olan bu mülki tikilinin tağları altında 40-a yaxın dükan və at tövlələri fəaliyyət göstərmişdir. 1852-ci ildə nəşr olunmuş “Erməni vilayətinin Rusiya İmperiyasına birləşdirildiyi dövrdəki vəziyyətinə dair tarixi abidə” adlı kitabında İ.Şopen Əli karvansarası haqda yazırdı “... indi İrandan köçürülən ən kasıb və pis əxlaqlı erməni köçkünləri ilə məskunlaşdırılıbdır”.

9. Xan evi-Təpəbaşı küçəsində 189 saylı abidə kimi qeydə alınmışdır. Bina 1828-ci Türkmənçay sazişindən sonra İrəvanı tərk etmiş Qafar xana məxsus olmuş, sonralar bu evdə Kərim və Murad bəy öz ailələri ilə yaşamışdır.

destroyed, and a children’s park was built in its place.

5. The Haji Beyim Hammam – a civil building belonging to Haji Beyim, the wife of the last khan of the Iravan Khanate, Huseyngulu Khan Gajar. It is registered as monument under number 66 in the Darakand quarter. The hammam was part of a complex with other buildings. Currently, the monument no longer exists.

6. The Akhund Sheikhulislam Hammam – registered as monument under number 133 according to the architectural drawings of 1831. It no longer exists.

7. The Haji Ali Hammam – registered under number 168 on Akhund Street in Tepebashi. It is currently demolished.

8. The Haji Ali Caravanserai – The largest caravanserai in Iravan, this civil building housed about 40 shops and stables under its arches. I. Chopin wrote about the Haji Ali Caravanserai in his book “Historical Monument on the State of the Armenian Province during its Annexation to the Russian Empire”, published in 1852: “... it is now inhabited by the poorest and most immoral Armenian immigrants from Iran, who were resettled from Iran”.

9. The Khan’s House – registered as monument under number 189 on Tepebashi Street. The building belonged to Gafar Khan, who left Iravan after the Turkmenchay Treaty

10. Məhəmməd xanın evi-Təpəbaşının İmarət küçəsində 256 sayla qeydə alınmışdır.

11. Molla Əlinağı Molla Məhəmməd oğlunun evi-Təpəbaşı küçəsində 190 sayılı abidə kimi 1831-ci il sənədlərində qeydə alınmışdır. Hal-hazırda mülki tikilinin vəziyyəti çox acınacaqlıdır. Uzun illərdir ki, Təpəbaşı hissəsinin taleyi ilə bağlı erməni ictimaiyyəti ilə Ermənistan dövləti arasında müzakirələr getməkdədir. Lakin bütün bu müzakirələrdə Azərbaycan xalqının maddi-mədəni irsi məhvə məhkum edilmişdir. [1]

Arxiv fotolarına və dövrümüzə gəlib çatmış bəzi tikililərin çatma tağlı qapı və pəncərələri, memarlıq həlli bu qədim məhəllədə məhz azərbaycanlıların yaşadığını bir daha sübut edir. Keçmişdə burada

in 1828, and later Kerim and Murad Beys lived in this house with their families.

10. Mahammad Khan's House is registered under number 256 on İmarat Street in Tepebashi.

11. Molla Alinaghi Molla Mahammad oğlu's House was registered as a monument under number 190 on Tepebashi Street in the documents of 1831. The current state of the civil building is very sorrowful.

For many years, discussions have been going on between the Armenian public and the Armenian state about the fate of the Tepebashi quarter. However, the material and cultural heritage of the Azerbaijani people has been doomed to destruction in all these discussions [1].

Şəkil 3. Təpəbaşı məhəlləsinin dağıntıları

Figure 3. Ruins of the Tepebashi neighborhood

yaşayan yerli azərbaycanlı sakinlər Təpəbaşının özünəməxsus obrazını yaratmışdılar. Bu məhəllədə sadə insanlarla yanaşı şəhərin adlı-sanlı şəxsləri, sənətkarları və tacirləri yaşayıblar. Onların tək-cə torpaqları yox, həm də mülkləri olub.

Bu gün Təpəbaşı məhəlləsi milli koloritini qoruyub saxlamaq əvəzinə, ermənilər tərəfindən xarabalığa çevrilib. Dünya buna biganə qalmamalıdır. Bu məsələ diqqətdə saxlanılmalıdır. İndi ərazisinin 16 hektarı qalan Təpəbaşındakı abidələrin qalıqları da buranın Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinin bir parçası olduğunu sübut edir. İvan Şopenin kitabı da burada yaşayanların azərbaycanlılar olduğunu sübut edir. O dövrdə azərbaycanlı deyilmirdi, müsəlman əhali ya da tatarlar adlandırılırdı. İvan Şopenin kitabındakı siyahıyalımda müsəlmanlar, əvvəlki dövrdə yaşayan xristianlar və yeni köçürülən ermənilərin sayı göstərilib. O cümlədən dövrün digər mənbələrində də Təpəbaşında karvansaralar, hamamlar və dükanların türk-müsəlmanlara, tatarlara məxsus olduğu əksini tapıb. İvan Şopenin kameral təsvirləri bu baxımdan çox dəqiqdir. Həmin abidələri mövcud tarixi sənədlər əsasında bərpa, restavrasiya da etmək olar. Həmin abidələrin hamısının adı azərbaycanlılarla bağlı olub. Azərbaycan abidələrinin, farslara, türkmənlərə (Əmir Səəd məq-

Archive photos and the arched doors and windows of some buildings that have survived to this day, as well as the architectural design prove once again that it was Azerbaijanis who lived in this ancient quarter. The local Azerbaijani inhabitants living here in the past created a unique image of Tepebashi. Besides ordinary people, famous people of the city, artisans and merchants lived in this quarter. They had not only lands, but also property. Today, instead of preserving its national color, the Tepebashi quarter has been turned into ruins by Armenians. The world should not remain indifferent to this. This issue should be kept in mind.

The remains of the monuments in Tepebashi, area of which now covers 16 hectares, also prove that this place is part of the historical and cultural heritage of the Azerbaijani people. Ivan Chopin's book also proves that the people living here were Azerbaijanis. At that time, they were not called Azerbaijanis, but the Muslim population or Tatars were called. The census in Ivan Chopin's book shows the number of Muslims, Christians living in the previous period and Armenians who were resettled later. Besides this, other sources of the period also indicate that caravanserais, hammams and shops in Tepebashi belonged to Turk-Muslims and Tatars. Ivan Chopin's architectural drawings are very accurate in this regard. These

bərəsi) məxsus olması heç bir faktlara əsaslanmır. İran tərəfindən Göy məscidin İran məscidi adlandırılması qəbul edilməzdir. Təkcə Şeyxülislamlıq arxivində bununla bağlı kifayət qədər sənəd var. Artıq Göy məscid dünyada Azərbaycan məscidi kimi təqdim olunmalıdır. 1917-ci ildə İrəvanda cəmi 100 fars yaşayıb. Bu gün də dünyada tanınmış tədqiqatçılar Göy məscidin İran məscidi adlandırılmasına tənqidi münasibət bəsləyirlər. 100 nəfərə məscid tikilməzdi, artıq Göy məscidin İran məscidi adlandırılmasına son qoyulmalıdır. [3]

Ümid edirik ki, UNESCO rəhbərliyi ona ünvanlanan müraciətə etinasız qalmayacaq və tarixi, memarlıq və hüquqi aspektlərdə Azərbaycan xalqına məxsus Təpəbaşı məhəlləsinin bərpaasına, erməni vandalizmindən xilas olmasına öz köməyini əsirgəməcəkdir. UNESCO bütün dünyada bəşəriyyət üçün müstəsna dəyər hesab olunan mədəni və təbii irsin müəyyən edilməsini, qorunmasını və mühafizəsini təşviq etməyə çalışır. Ümumdünya irsinə aid olan obyektlər yerləşdikləri ərazidən asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarına məxsusdur. UNESCO-dan İrəvan şəhərinin Təpəbaşı hissəsində tarixən azərbaycanlılara məxsus olmuş məhəllə sisteminin və bu məhəllələrdə mövcud olan abidələ-

monuments can be restored and renovated based on existing historical documents. The names of all of these monuments were associated with Azerbaijanis. The claim that Azerbaijani monuments belong to Persians and Turkmens (Amir Saad Mausoleum) is not based on any facts. It is unacceptable to call the Blue Mosque an Iranian mosque by Iran. There are sufficient documents in the Sheikhulislam archive. The Blue Mosque should now be presented to the world as an Azerbaijani mosque. Only 100 Persians lived in Iravan in 1917. Even today, world-renowned researchers criticize the naming of the Blue Mosque as an Iranian mosque. A mosque would not be built for 100 people, and the naming of the Blue Mosque as an Iranian mosque should be discontinued [3].

We hope that the UNESCO will not ignore this appeal addressed to it and will not hesitate to provide assistance in restoring the Tepebashi quarter, which belongs to the Azerbaijani people in historical, architectural and legal aspects, and in saving it from Armenian vandalism. UNESCO strives to promote the identification, protection and preservation of cultural and natural heritage that is considered to be of exceptional value to humanity throughout the world. World heritage sites, regardless of their location, belong to all peoples of the world.

rin dağılmasının qarşısının alınmasında və onların xüsusi qorunmasına maraq göstərməlidir.

Nəzər saldıığımız tədqiqata əsasən demək olar ki, İrəvan memarlıq irsinə qarşı ermənilərin törətdikləri terror, cinayət olsa da, belə nəticə çıxarmaq olar ki, bütün bunlar ermənilərin Azərbaycan mədəni irsi qarşısındakı acizliyidir. Onlar İslam memarlığının izlərini-Sərdar sarayını (1605-1625), Şah Abbas məscidini(1606), Abbas Mirzə məscidini(XVIII əsrin əvvəlləri), Novruzəli bəy məscidini (XIV əsr), Rəcəb Paşa məscidini (XVI-XVII əsrlər) və s. bu kimi abidələrimizi məhv etməklə bu torpaqlardan silməyə çalışsalar da, torpaqları Dünyaya öz əraziləri kimi təqdim etsələr də, tarixi faktları, arxiv materiallarını, yazılı mənbələri məhv edə bilməmişlər. Lakin tarix öz sözünü demişdir, bu sahədə elmi sübutlar, faktlar Azərbaycanın xeyrinə işləyir.

UNESCO should show interest in preventing the destruction of the quarter system in the Tepebashi part of Iravan, as well as the monuments existing in these quarters that historically belonged to Azerbaijanis and in providing them with special protection.

According to the research we have reviewed, it can be said that although the Armenians committed terror and crime against the Iravan architectural heritage, it can be concluded that all this is the weakness of Armenians in front of the cultural heritage of Azerbaijan. Although they tried to erase the traces of Islamic architecture from these lands by destroying our monuments such as the Sardar Palace (1605-1625), the Shah Abbas Mosque (1606), the Abbas Mirza Mosque (early 18th century), the Novruzali Bey Mosque (14th century), the Rajab Pasha Mosque (16th-17th centuries), etc., and presented the lands as their own to the World, they were unable to destroy historical facts, archival materials and written sources. But history has spoken, scientific data and facts in this area work in favor of Azerbaijan.

Ədəbiyyat:

1. Səbuhi Hüseynov. İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsinin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin

Reference:

1. Sabuhi Huseynov. The fate of the Tepebashi quarter, the last remnant of the Azerbaijani national, cultural and historical

- taleyi:Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılmasıvə tarixi izlərinin silinməsi.-Album 141s.
2. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ermenistan-terefinden-irevan-seherinin-sonuncu-tarixi-numunesi-de-mehv-edilmekdedir-1657142349>
 3. <https://azertag.az/xeber/Irevanin-Tepebasi-mehellesi-Umumdu-nya-irsi-kimi-qorunmalidir-2245190>
 4. Гусейнов Р.Н. Исторический центр Еревана.Хронология уничтожения и присвоения.Научные доклады-Баку 2017
- heritage in Iravan: the destruction of the heritage of the Azerbaijani people in Armenia and the erasure of its historical traces - Album 141 p.
2. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ermenistan-terefinden-irevan-seherinin-sonuncu-tarixi-numunesi-de-mehv-edilmekdedir-1657142349>
 3. <https://azertag.az/xeber/Irevanin-Tepebasi-mehellesi-Umumdu-nya-irsi-kimi-qorunmalidir-2245190>
 4. Huseynov R.N. Historical center of Iravan. Chronology of destruction and appropriation. Scientific papers – Baku 2017

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

Rahibə Əliyeva

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
memarlıq doktoru, dosent, ŞÖBMA-nın
müxbir üzvü, MAAM-in professoru,
rahibe_eliyeva@mail.ru

Rahiba Aliyeva

ANAS Institute of Architecture and Art
Doctor of Architecture, Associate Professor,
Corresponding member of architecture
IAAEC, Professor IAA,
rahibe_eliyeva@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ƏMİR SƏƏD TÜRƏSİ

AMIR SAAD MAUSOLEUM IN WESTERN AZERBAIJAN

Xülasə: Əmir Səəd türbəsi və ya Cəfərabad türbəsi, Pir Hüseyn sərdabəsi — Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar mahalında, Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsindən 14 km şimalda, İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Cəfərabad kəndində inşa edilmişdir. Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən düzgün onikiüzlü Əmir Səəd məqbərəsinin hündürlüyü günbəzi nəzərə alınmamaqla 12 metr, yerin səthindən yuxarıda qalan hissəsində içəridən diametri 5 metrdir.

Açar sözlər: türbə, Əmir Səəd, Pir Hüseyn, Cəfərabad, Naxçıvan memarlıq məktəbi, qırmızı tuf, stalaktid.

Abstract. Amir Saad Mausoleum or Jafarabad Mausoleum or Pir Huseyn Tomb was built in the village of Jafarabad near Iravan, which is located 14 km north of the Ulukhanli settlement, the center of the Zangibasar region in the Zangibasar district of Western Azerbaijan. The height of the regular dodecahedral Amir Saad Mausoleum, which belongs to the Nakhchivan architectural school, is 12 meters without taking into account the dome, and the diameter of the inner part above the ground is 5 meters.

Keywords: mausoleum, Amir Saad, Pir Huseyn, Jafarabad, Nakhchivan architectural school, red tuff, stalactite.

Əmir Səəd türbəsi və ya Cəfərabad türbəsi, Pir Hüseyn sərdabəsi — Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Zəngibasar mahalında, Zəngibasar rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsindən 14 km şimalda, İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Cəfərabad kəndində (indiki Arqavand) inşa edilmişdir. (şək.1)

Amir Saad Mausoleum or Jafarabad Mausoleum or Pir Huseyn Tomb was built in the village of Jafarabad (now Argavand) near Iravan, which is located 14 km north of the Ulukhanli settlement, the center of the Zangibasar region in the Zangibasar district of Western Azerbaijan (now Armenia) (fig.1).

Şəkil 1. Pir Hüseyn türbəsi

Figure 1. Pir Hussein Tomb

Qaraqoyunlu əmirlərinin sərdabəsi üzərində ucaldılan türbəni yuxarıdan kəmərvəri əhatə edən 22 metr uzunluğunda ərəbdilli kitabədə Çuxursəd vilayətinin Saatlu (Sağatlı) türk tayfasından olan əmirləri Pir Hüseyn və Əmir Səəd (1411 – ci ildə vəfat etmişdir)

The names of the emirs of the Saatlu (Sagatli) Turkic tribe of Chukhursad province – Pir Huseyn and Amir Saad (died in 1411) were engraved in the 22-meter-long Arabic inscription, which surrounds the mausoleum like belt that was built over the Tomb of Kara koyunlu emirs. In other words, “This domed sacred tomb was built by Pir

adları çəkilməmişdir. Başqa sözlə kitabədə yazılıb ki, "Bu günbəzli müqəddəs sərdabə böyük hökmdar Pırbudaq xanın və noyon Yusifin padşahlığında Əmir Səədin oğlu Pır Hüseynin əmri ilə hicri 816 – cı il rəcəb ayının 15 – də (miladi 1413 – cü il, 11 oktyabr) tikilmişdir" [4]

Qırmızı tuf daşından tikilmiş türbənin hündürlüyü günbəzsiz 12 m-dir. Günbəzin karnizinin altında 22 metr uzunluğunda, ərəb dilində, süls elementli nəsx xətti ilə Qurandan Bəqərə surəsinin 256-cı ayəsi yazılmışdır. Türbə Pır Hüseyn tərəfindən tikildiyi üçün Pır Hüseyn türbəsi kimi də tanınır. (şək.2a,2b)

Bu epigrafik yazılı məlumatlar, tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət tərəfindən də tədqiqatları zamanı təsdiq edilmişdir.

Bir neçə il öncə erməni katolikosu və erməni alimləri Türkmənistandan alimləri dəvət edərək, türbənin erməni və türkmən xalqlarının memarlıq abidəsi olduğunu elan etmişlər. Halbuki abidənin nə türkmənlərlə, nə də ermənilərlə əlaqəsi var. Belə ki, indi Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Pır Hüseyn sərdabəsinin yerləşdiyi Cəfərabad kəndində türkmənlər yaşamamışlar. Pır Hüseyn sərdabəsi yalnız azərbaycanlılara məxsus tarixi abidədir.

Hüseyn's order, Amir Saad's son, during the reign of the great ruler Pırbudag Khan and Noion Yousif on the 15th of Rajab 816 AH (October 11, 1413 AD)" were written in the inscription [4].

The mausoleum, built of red tuff, is 12 m high, excluding the dome. The Ayat 256 of Surah Al-Baqarah from the Quran was engraved with Naskh script and Thuluth elements in Arabic in the 22-meter-long inscription under the cornice of the dome. The mausoleum is also known as the Pır Hüseyn Mausoleum because it was built by Pır Hüseyn (fig.2a,2b).

This epigraphic information was also confirmed during the research by M. Nemat, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of ANAS.

The Armenian Catholicos and Armenian scientists invited scientists from Turkmenistan a few years ago and claimed that the mausoleum is an architectural monument of the Armenian and Turkmen peoples. However, the monument has no connection whatsoever with either the Turkmens or the Armenians.

Thus, Turkmens did not live in the historical territory of Azerbaijan, now called Armenia, including the village of Jafarabad, where the Pır Hüseyn Mausoleum is located. The Pır Hüseyn Tomb is a historical monument belonging only to Azerbaijanis.

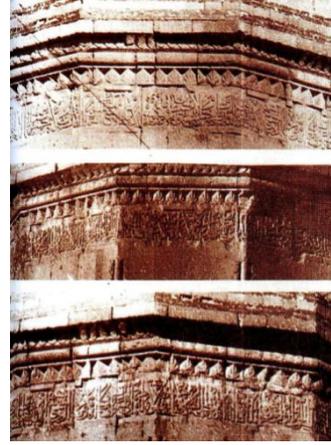

Şəkil 2a. Pir Hüseyn türbəsi, qravür.

Figure 2a. The Pir Huseyn Mausoleum, engraving.

Əmir Səəd məqbərəsi və ya Pir Hüseyn türbəsi Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edil-məklə, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin şah əsərlərindən olan Mömünə xatun türbəsinin analoqu olaraq onun təsiri altında inşa olunmuşdur. Onüzlü Mömünə xatun türbəsi fərqli olaraq Əmir Səəd məqbərəsi 12 tildir. İlk fotolardan göründüyü kimi kürsülük üzərində inşa olunmuş türbənin divar konstruksiyasının yuxarıya doğru karniz və frizlərlə genişlənməsi, günbəz konstruksiyasının örtük sisteminin həllinə yönəlmişdir.

Hündür günbəz, günbəzalti friz və karnizaltı stalaktit kəmərlər sonralar uçmuşdur. Türbə mərtəbələr arası karnizlərlə əhatə

Şəkil 2b. Türbənin kəmərvəri kitabəsi

Figure 2b. The mausoleum's belt-shaped inscription

The Amir Saad Mausoleum or the Pir Huseyn Tomb belongs to the Nakhchivan architectural school and was built under the influence of the Momina Khatun Mausoleum as an analogue of it, one of Ajami Abubakr oğlu Nakhchivani's masterpieces. Unlike the Momina Khatun Mausoleum with ten-sided exterior, the Amir Saad Mausoleum has 12-lobed exterior. As can be seen from the original photos, the structure of the mausoleum wall, erected on the platform, was expanded upwards with cornices and friezes aimed at designing the covering system of the dome structure.

The high dome, the frieze under the dome and the belt-shaped stalactite under the cornice later collapsed. Although the tomb was surrounded by cornices between

olunsa da, sonralar təbii və antropogen təsirlər nəticəsində öz ilkin görkəmini itirmişdir. Ermənilərin məqsədləri aydındır: tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirdikdən sonra, onlara məxsus tarixi-memarlıq abidələrini də yer üzündən silmək, bu da mümkün olmazsa, onların adlarını dəyişdirməklə izi azdırmaq.

Azərbaycan elminə və dövlətinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş edən Topçubaşovlar (Topçubaşilər) nəslinin Cəfərabad kəndində əkin yerləri və ata-baba mülkləri olmuşdur. Məşhur cərrah, akademik Mustafa bəy Topçubaşovun doğum şəhadətnaməsində onun 1895-ci ildə Göykümbət kəndində doğulduğu qeyd edilmişdir. Cəfərabad kəndi ona bitişik olan qədim Göykümbət kəndindən sonradan ayrılmışdır. Əmir Səəd məqbərəsi yeni yaranan Cəfərabad kəndinin ərazisinə düşmüşdür. Göykümbət kəndinin adı elə onun ərazisində yerləşən Əmir Səəd məqbərəsinin günbəzinin göy rəngdə olması ilə bağlı olmuşdur. Bu kəndin adı bəzi mənbələrdə Göygümbəz kimi çəkilir. Göykümbət kəndində Qaraqoyunlu tayfa birliklərinə daxil olan Səədli tayfasının başçılarından qəbiristanlığı olmuşdur. Həmin qəbiristanlıqda bir neçə türbə olmuşdur ki, onlardan da yalnız

floors, it later lost its original appearance as a result of natural and anthropogenic influences. Although the mausoleum was surrounded by cornices between floors, it lost its original appearance later as a result of natural and anthropogenic influences. The intention of the Armenians is obvious: to implement a policy of ethnic cleansing against Azerbaijanis in the territory of present-day Armenia, which is historically Azerbaijani land, to wipe out our historical and architectural monuments, and if this is not possible, to conceal their traces by changing their names.

The Topchubashovs (Topchubashis), who gave prominent figures to Azerbaijani science and statehood, had farmlands and ancestral estates in the village of Jafarabad. The birth certificate of the famous surgeon, Academician Mustafa bey Topchubashov states that he was born in the village of Goykumbat in 1895. The village of Jafarabad was later separated from the ancient village of Goykumbat, which was adjacent to it. The Amir Saad mausoleum is located in the territory of the later formed village of Jafarabad. The name of the village of Goykumbet (the meaning is blue dome) comes from the blue color of the dome of the Amir Saad Mausoleum, located in its territory. This village is named as Goygunbaz in some sources. There was a cemetery of the leaders of the Saadli

biri – Əmir Səəd məqbərəsi günümüzə qədər gəlib çatmışdır. (şək.3)

Əmir Səəd məqbərəsi Qarqoyunlu əmirlərindən olan Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən 1413-cü ildə inşa etdirilmişdir.

tribe, which was part of the Kara Koyunlu tribal union, in the village of Goykumbet. There were several tombs in that cemetery, only one of which, the Amir Saad Mausoleum, has survived to this day (fig.3).

Şəkil 3. Pir Hüseyn türbəsinin coğrafi mövqeyi

Figure 3. Geographical location of Pir Hussein's tomb

Hələ Əmir Səədin sağlığında onun hakimiyyəti altında olan ərazilər Çuxur Səəd, yəni Səədin çuxuru adlandırılırdı. Çuxur-Səəd əmirliyinin tabeçiliyində olan ərazilərə hazırda Türkiyənin İqdir vilayətinin düzənlik ərazisini əhatə edən və o zaman Sürməli adlanan ərazi və Ağrı dağı vadisi daxil olmuşdur. Pir Hüseynin idarəçiliyi dövründə əmirliyin sərhədlərinə Qars şəhəri və onun ətraf əraziləri də daxil olmuşdur. Erməni tarixçisi

The Amir Saad Mausoleum was built by Pir Huseyn, Amir Saad's son, one of the Kara koyunlu emirs, in 1413. The territories under his rule were called Chukhur Saad, i.e. Saad's cavity during Amir Saad's lifetime. The territories under the rule of the Chukhur-Saad emirate included the area known as Surmeli, which covers the plains of the Iğdir province of Turkey and the valley of Mount Ağrı now. the borders of the emirate also included Kars and its surrounding areas

A.D.Papazyanın yazdığına görə, Çuxur-Səəd adına ilk dəfə erməni mənbələrində Matenadaranda saxlanılan 1428-ci ilə aid alqı-satqı sənədində rast gəlinir. Üçkilsə (Vağarşabad, indiki Eçmiədzin) kəndinin alqı-satqısına aid həmin sənəddə qeyd olunur ki, Üçkilsə kəndi Karpi nahiyəsinin kəndlərindən biridir, hansı ki, Azərbaycan ölkəsinin Çuxur-Səəd vilayətində yerləşir. Ərəbcə tərtib edilən həmin sənəddə şahidlər özlərini “səədilər” adlandırmışlar. [1]

Əmir Səədin vəfatından iki il sonra – yəni 1413-cü ildə Pir Hüseyn atasının məzarı üzərində həmin məqbərəni tikdirmişdir. Bu abidəni digər orta əsr abidələrdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarət idi ki, o kərpicdən deyil, yerli qırmızı tuf daşdan inşa edilmişdir. Azərbaycan memarlıq tarixinin görkəmli tədqiqatçısı professor Leonid Bretanski 1939-cu ildə Q.Yelkin, L.Mamikonov D.Motislə birgə Əmir Səəd məqbərəsində ölçmə işləri aparmışlar. L. Bretanski Əmir Səəd məqbərəsini Möminə-xatun məqbərəsinin kərpic memarlığı formasından daş memarlığa “keçidin” özünəməxsus forması adlandırmışdır. [2]

Naxçıvan memarlıq məktəbinə aid edilən düzgün onikiüzlü Əmir Səəd məqbərəsinin hündür-lüyü günbəzi nəzərə alınmamaqla

during the reign of Pir Huseyn. According to the Armenian historian A.D. Papazyan, the name Chukhur-Saad was first mentioned in Armenian sources in buy and sale document dated 1428, preserved in the Matenadaran. The buy and sale document of the village of Uchkilsa (Vagharshabad, present-day Echmiadzin) states that Uchkilsa was one of the villages of the Karpi district, which was located in the Chukhur-Saad province of Azerbaijan. The witnesses called themselves “Saadis” in that document, written in Arabic [1].

Pir Huseyn built the mausoleum over his father’s grave in 1413, two years after Amir Saad’s death. The main peculiarity that distinguished this monument from other medieval monuments was that it was built not of brick, but of local red tuff stone. Professor Leonid Bretanski, a prominent researcher of the history of Azerbaijani architecture, together with G. Yelkin, L. Mamikonov and D. Motis, conducted measurements at the Amir Saad Mausoleum in 1939. L.Bretanski called the Amir Saad Mausoleum a unique form of “transition” from the brick architecture of the Momina Khatun Mausoleum to stone architecture [2].

The height of the regular dodecahedral Amir Saad Mausoleum, which belongs to the Nakhchivan architectural school, is

12 metr, yerin səthindən yuxarıda qalan hissəsində içəridən diametri 5 metrdir. Kürsülükdən 12 daş yuxarıda içəriyə işıq düşməsi üçün biri şimal, digəri isə cənub tərəfə iki balaca deşik qoyulmuşdur. Məqbərənin tağlı qapısı cənuba baxır və oyma naxışla haşiyələnmişdir.

Məqbərənin karnizinin altında 50 sm enində, 22 metr uzunluğunda friz üzərində nəsx xətti, süls elementləri ilə Qurandan ayələr həkk olunmuş və məqbərənin kim tərəfindən inşa etdirildiyi qeyd edilmişdir.

Məqbərənin ərəb dilində olan kitabəsindəki yazının birinci hissəsi rəhmli Allahın adı ilə və bir çox sərdabələrdə rast gəlinən “Quran-i Kərim”in 2-ci surəsinin 255-ci ayəsi ilə başlayır. Sonra isə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin bir sıra tarixi şəxsiyyətlərinin adları çəkilir. Kitabədə yazılır: «Bu müqəddəs qübbəli sərdabə ən böyük, ən gözəl, ən nəcib, xoş xasiyyətli padşahların və sultanların dayağı, fəqirlərin, səfillərin arxası, aqillərin və biliklər üçün susamışların himayəçisi, yoxsul-lara və iztirab çəkənlərə əl tutan, dövlətinə eşq olmuş Əmir Səədin oğlu Pir Hüseynin buyruğu ilə ucaldılmışdır. Qoy onun ədalətli, idarə üsulu var olsun. Qoy mərhəmətli, mərhum, mərhəmətli-lərin ağışuna atılmış Əmir Səədin

12 meters without taking into account the dome, and the diameter of the inner part above the ground is 5 meters. Two small holes were made 12 stones above the platform, one to the north and the other to the south, to let light in. The arched door of the mausoleum faces south and is bordered with a carved pattern.

Ayats from the Quran were engraved with Naskh script and Thuluth elements and it was noted who built the mausoleum on a 50 cm wide, 22-meter-long frieze below the cornice of the mausoleum.

The first part of the inscription in Arabic on the mausoleum begins with the name of the merciful Allah and Ayat 255 of the 2nd Surah of the “Quran Kareem”, which is found in many tombs. Then the names of some historical figures of the Kara Koyunlu state of Azerbaijan are mentioned. The inscription reads: “This sacred domed tomb was erected by Pir Huseyn’s order, Amir Saad’s son, the support of the greatest, most beautiful, most noble and most virtuous padishahs and sultans, the support of the poor and the wretched, the protector of the wise and those thirsting for knowledge, the one who helps the poor and the suffering, and who loved his state. May he have a just and fair administration. May the land of Amir Saad, the merciful, deceased and fallen into the arms of the merciful, be pure. May Allah perpetuate the reign of the great

torpağı pak olsun. Qoy Allah böyük padşahın hökmranlığı dövründə, alicənab xaqan, Şərqi və Qərbi şahlar şahı, dövlətin və dinin dayağı Pir Budaq xan və Yusif noyəninin hakimiyyətini əbədi etsin, – 816 hicri, rəcəb ayının 15-i” [4]

Bu tarix miladi təqvimilə 11 oktyabr 1413-cü ilə təsadüf edir.

Əmir Səəd məqbərəsini 1950-ci illərin sonlarında tədqiq edən erməni tarixçisi A. Papazyan kitabədə Pir Budaq xanın adının Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin adından öncə çəkilməsini məşhur tarixçi V. Minorskiyə istinadən onunla izah edir ki, Qara Yusif 1409-cu ildə Təbrizdə oğlu Pir Budağı taxta çıxartdıqdan sonra özü səltənətin naibi (regent) və kimi qalmışdı. Ona görə də, Əmir Səəd məqbərəsindəki kitabədə Əmir Yusifin adı Pir Budağın adından sonra çəkilmiş və o, “Yusif noyən” kimi – yəni qoşunların baş komandanı kimi təqdim edilmişdir.

Məqbərənin içəriyi yer səthi səviyyəsində torpaqla örtüldüyündən onun sirri hələ də tam açılmamışdır. A. Papazyan məqbərənin daxilinin tədqiqi zamanı döşəmənin ortasında getdikcə genişlənən və yonulmuş daşla hörülmüş yeraltı sərđabəsi mövcuddur. Onun yazdığına görə, çox ehtimal ki, həmin yeraltı

padishah, the noble khagan, the shah of shahs of the East and the West, the support of the state and religion, Pir Budag Khan and Noion Yousif, - 816 AH, 15th Rajab” [4].

This date coincides with October 11, 1413 AD.

The Armenian historian A. Papazyan, who studied the Amir Saad Mausoleum in the late 1950s, explained the fact that Pir Budag Khan’s name is mentioned in the inscription before the name of the Kara Koyunlu ruler Gara Yusif, citing the famous historian V. Minorsky, explained that after Gara Yusif had enthroned his son Pir Budag in Tabriz in 1409, and he remained the regent of the reign. Therefore, the name of Amir Yousif is mentioned after the name of Pir Budag in the inscription on the Amir Saad Mausoleum, and he is presented as “Noion Yousif” – i.e. as the commander-in-chief of the troops.

The interior of the mausoleum is covered with soil at ground level, so its secrets remain completely undisclosed to this day. During the study of the interior of the mausoleum, A. Papazyan noted that there was an underground tomb in the middle of the floor, which gradually widened and was built with hewn stone. According to him, it is quite like that there was a door on the western wall of this underground structure, allowing access to the tomb, where the

tikilinin qərb divarında qapı yeri olmalıdır ki, qəbirüstü kitabələrin də orada olması güman edilən sər-dabəyə keçmək mümkün olsun. [3]

Yerli sakinlərin verdikləri məlumata görə, belə şeyiə yayılıbmış ki, məqbərənin günbəzi inşa edilərkən onun ən yuxarı hissəsində xeyli qızıl qoyularaq üstü bağlanmışdır. Hətta belə bir deyim formalaşmışdı: “Dələrsən qafa tasını, taparsan qızıl yuvasını”. Əsrlər boyu bu deyim nəsillərdən nəsillərə ötürülmüşdü. Söylənən qızıla sahib olmaq üçün XX əsrin ortalarında ermənilər xəlvəti qaldırıcı kran gətirərək onun günbəzini deşmişdilər. Oradan qızıl tapdıqlarını kimsə görməyib. Ancaq məqbərənin günbəzinin deşik olduğunu çoxları görmüşdü.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yadigarı olan Əmir Səəd məqbərəsi hazırda “türkmən əmirləri ailəsinə məxsus mavzoley” adı altında Ermənistanda qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir.

Əmir Səəd türbəsinin memarlıq həlli sırf Azərbaycan memarlığının təcəssümüdür.

inscriptions are also believed to be located [3].

According to local inhabitants, there was a rumour that a lot of gold was placed on the dome of the mausoleum during its construction, and the dome was covered. There was even a saying: “If you pierce the skull, you will find a nest of gold”. For centuries, this saying was passed down from generation to generation. To get hold of this gold, Armenians brought a crane to lift the tomb and break through its dome in the middle of the 20th century. No one saw that they found gold there. But, many saw that there was a hole in the dome of the mausoleum.

The Amir Saad Mausoleum, a relic of the Azerbaijani Kara Koyunlu state, is currently included in the list of protected historical monuments in Armenia under the name “Mausoleum belonging to the family of Turkmen emirs”.

The architectural design of the Amir Saad Mausoleum is the embodiment of purely Azerbaijani architecture.

Ədəbiyyat:

1. Ə. Ələkbərli – Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, 2007, Nurlan, səh 200
2. İbrahim Bayramov. "Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti". Bakı, "Şərq-Qərb", 2012. səh.274
3. Ə. Ələkbərli – Qərbi Azərbaycan, II cild, Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları, Bakı, 2002, səh 139
4. М. С. Неймат – Корпус эпитафических памятников Азербайджана, т. 3, Баку, 2001, стр. 174

References:

1. A.Alakbarli. Monuments of Western Azerbaijan, Baku, 2007, Nurlan, p. 200
2. Ibrahim Bayramov. Western Azerbaijan: historical truths or Armenia's ethnic cleansing policy. Baku, "Şərq-Qərb", 2012. p. 274
3. A.Alakbarli. Western Azerbaijan, volume II, Zangibasar, Garnibasar and Kirkhbulag districts, Baku, 2002, p. 139
4. M. S. Neymat. Corpus of epigraphic monuments of Azerbaijan, V. 3, Baku, 2001, p. 174

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

Sevinc Tangudur

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ŞÖBMA-nın həqiqi üzvü,
MAAM-ın professoru

Sevinc Tangudur

ANAS Institute of Architecture and Art
Architect, PhD, Associate Professor,
Academician of architecture IAAEC,
Professor IAA,
sevinc@tangudur.com.tr

İRƏVAN DÖVLƏT DRAM TEATRI QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ- MƏDƏNİ İRSİ KONTEKSTİNDƏ

Xülasə: Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın XX əsrdə mərhələlərlə davam etmiş deportasiyası bu ərzazidəki tarixi abidələrimizin mənimsənilməsi, mümkün olmadıqda isə dağıdılması, yer adlarının isə dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. 30 illik işğal dövründə Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda olduğu kimi, xalqımızın Ermənistan ərazisindəki etnik nişanələri də bütünlüklə mədəni irs soyqırımına məruz qalmışdır. [5]

Millətçi, təcavüzkar Ermənistanında – tarixən Qərbi Azərbaycan ərazisi sayılmış bu coğrafiyada min illər boyu yaşamız soydaşlarımızın etnik mövcudluğuna son qoyulması və onların

IREVAN STATE DRAMA THEATRE IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL- CULTURAL HERITAGE OF WESTERN AZERBAIJAN

Summary: The deportation of our compatriots living in Western Azerbaijan, which continued in stages in the 20th century, was accompanied by the appropriation and, if not possible, the destruction of our historical monuments in this area, and the changing of place names. During the 30-year occupation, as in Karabakh and Eastern Zangezur, the ethnic signs of our people in the territory of Armenia were completely subjected to cultural heritage genocide. [5]

In nationalist and aggressive Armenia - historically considered the territory of Western Azerbaijan - the end of the ethnic existence of our compatriots who have lived for

mədəni irsinin məhv edilməsi son bir əsrdə dövlət siyasəti səviyyəsində gerçəkləşdirilmişdir. Nəticədə, azərbaycanlıların bu ərazilərin tarixi və əzəli sakinləri olduğunu sübut edən izləri yox etmək üçün məqsədyönlü şəkildə, kütləvi vandallıq aktları törədilmişdir. 1988-ci ildən başlanan sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ailəsinin əmlakı və mədəni irs nümunələri də ermənilər tərəfindən qarət edilmiş, mənimsənilmişdir.

Belə zərər çəkmiş mədəni irsimizin nümunələrindən biri də, Azərbaycan mədəniyyət tarixinin salnaməsinə şərəflə adı yazılan, Qədim Türk yurdu Qərbi Azərbaycanda fəaliyyətə başlayan, tamaşa binaları kontekstində xüsusi yer tutan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram teatrıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, tarixi-mədəni, mədəniyyət, memarlıq, teatr, tamaşa.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi hadisələr

thousands of years in this geography and the destruction of their cultural heritage has been implemented at the level of state policy in the last century. As a result, mass acts of vandalism have been committed on a purposeful basis to destroy the traces proving that Azerbaijanis are the historical and ancient inhabitants of these territories. As a result of the latest ethnic cleansing that began in 1988, the property and cultural heritage of tens of thousands of Azerbaijani families have also been robbed and appropriated by Armenians.

One of the examples of our cultural heritage that has suffered such damage is the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater, which is honorably inscribed in the annals of Azerbaijani cultural history, began its activities in the ancient Turkic homeland of Western Azerbaijan, and occupies a special place in the context of performance buildings.

Keywords: Azerbaijan, Western Azerbaijan, historical and cultural, culture, architecture, theater, performance.

The new realities that emerged in Azerbaijan in the second half of the 19th century due to the socio-

sayəsində ortaya çıxan yeni reallıqlar ölkənin ədəbi-mədəni həyatında dəyişikliklərə səbəb oldu, incəsənətin bütün sahələri inkişaf etməyə başladı. Həmin dövrdə, Azərbaycan üçün ictimai-administrativ binaların tikilməsi məsələsi qaldırılmamışdı. Bu məqsəd üçün mövcud binalardan, dəqiq desək, xan saraylarından (Bakı, Gəncə, Nuxa, Quba) istifadə edilirdi. Yeni sosial-iqtisadi şərtlər, memarlıq və funksional cəhətdən daha da düzgün tamaşa binalarının tikilməsini tələb edirdi. [4]

Azərbaycanda ilk teatr tamaşası 1848-ci ildə teatr binası tələblərinə cavab verməyən xüsusi evdə yerləşdirilmiş Şuşa teatrında ilk dəfə olaraq səhnəyə qoyuldu və bu ənənə sonralar Şamaxıda davam etdirildi. Peşəkar teatrın xeyli sonralar yaranmasına baxmayaraq, açılışı 17 aprel 1858-ci ildə təntənəli şəkildə qeyd olunan Şamaxı teatrı Azərbaycanda ilk tamaşa binası olmuşdur. Şamaxı teatrı 1859-cu ilin mayında baş verən zəlzələdə varlığına son qoyanadək xeyli müddət mədəni mərkəz kimi çıxış etmişdir. [3]

Azərbaycanın digər bölgələrində də teatr memarlığına maraq hissi sürətlə artmağa başladı.

Azərbaycan milli teatr tarixində parlaq səhifələr açmış

political and socio-economic events that took place there led to changes in the country's literary and cultural life, and all areas of art began to develop. At that time, the issue of constructing public and administrative buildings for Azerbaijan had not been raised. For this purpose, existing buildings, to be precise, the khan palaces (Baku, Ganja, Nukha, Guba) were used. New socio-economic conditions required the construction of more architecturally and functionally correct performance buildings. [4]

The first theatrical performance in Azerbaijan was staged in 1848 at the Shusha Theater, which was housed in a private house that did not meet the requirements for a theater building, and this tradition was later continued in Shamakhi. Although professional theater was established much later, the Shamakhi Theater, whose opening was solemnly celebrated on April 17, 1858, was the first theater building in Azerbaijan. The Shamakhi Theater served as a cultural center for a long time until it was destroyed by an earthquake in May 1859. [3]

In other regions of Azerbaijan, the sense of interest in theater architecture began to grow rapidly.

The establishment of the Yerevan Theater, which opened bright pages in the history of the

İrəvan teatrının yaranması mədəniyyət tariximizdə mühüm hadisələrdən olmaqla özünəməxsus yer tutur. Azərbaycanlıların tarixən köklü yaşadığı mühüm elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınan İrəvan mahalında 1882-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlayan İrəvan Teatrı sonrakı dövrlər ərzində özünün zəngin repertuarında milli ədəbi-bədii fikrin nailiyyətlərinə daim xüsusi yer verərək tamaşaçıların rəğbətini qazanmış və mədəniyyət salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazmışdır. (şək.1) Azərbaycanın görkəmli səhnə ustalarından bir çoxunun yaradıcılıq taleyi peşəkar milli teatrımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən bu qocaman sənət ocağı ilə sıx bağlıdır. (şək.3) [2]

İrəvan ziyalıları içərisində öz bilik və bacarığına və təşkilatçılığına görə seçilən şəhər gimnaziyasının müəllimi, tanınmış maarifpərvər Məşədi İsmayıl özünün şagirdləri ilə 1882-ci ildə Vasaq Mədətovun "Tamahkarlıq düşmən qazanı" pyesini tamaşaya hazırlamışdır. Bu ilk tamaşa ilə İrəvanda peşəkar Azərbaycan teatrının əsası qoyuldu. 1886-cı ildən teatra görkəmli maarifpərvər, pedaqoq Firudin bəy Köçərli rəhbərlik etmişdir. [1]

Azerbaijani national theater, occupies a unique place in our cultural history as one of the important events. The Yerevan Theater, which began operating in 1882 in the Yerevan district, known as one of the important science, education and cultural centers where Azerbaijanis have historically lived, has always given special place to the achievements of national literary and artistic thought in its rich repertoire and has won the sympathy of the audience and written memorable pages in our cultural chronicle. (fig. 1) The creative fate of many of Azerbaijan's outstanding stage masters is closely connected with this ancient art center, which has become an integral part of our professional national theater. (fig. 3) [2]

Distinguished among the Yerevan intelligentsia for his knowledge, skills and organization, the city gymnasium teacher, a well-known educator Mashadi Ismayil, prepared Vasag Madatov's play "Greed Wins the Enemy" for a performance with his students in 1882. This first performance laid the foundation for a professional Azerbaijani theater in Yerevan.

Şəkil 1. Pənah xan Makinskinin evi İrəvan teatrının bir çox tamaşaları burada oynanılmışdır.

Figure 1. House of Panah Khan Makinsky Many performances of the Yerevan Theater were performed here.

1895-1945-ci illər arasında isə teatra Yunis Nuri rəhbərlik etmişdir.(şək.3) XX əsrin əvvəllərində İrəvanda Azərbaycan teatrı aktyor ifaları, rejissor işləri və repertuar tərtibi baxımından ciddi nailiyyətlər qazanmışdır.

Keşməkeşli yol keçmiş və dəfələrlə erməni vandalizminə məruz qalmış Teatrın salnaməsi əzəli Azərbaycan torpaqlarındakı həmyerlilərimizin tarixi taleyinin bir parçasıdır. 1918–1920-ci illərdə ermənilər İrəvanda kütləvi qırğınlar törədərkən aktyor truppası mühacirətə üz tutan Teatr öz

Since 1886, the theater has been headed by the prominent educator and pedagogue Firudin bey Kocharli. [1]

Under his leadership and direction, the great thinker and founder of Azerbaijani dramaturgy, Mirza Fatali Akhundzadeh's "Vazir of the Khan of Lankaran", "Monsieur Jordan and the Dervish Mastali Shah", "Haji Gara", Sultanmajid Ganizadeh's "Dursunali and the Ballibadi" and other plays were staged on the theater's stage. [2]

Between 1895 and 1945, the theater was headed by Yunis Nuri. (Fig. 3) At the beginning of the

fəaliyyətini 1922-ci ildə bərpa etmiş, Azərbaycan ziyalılarının fədakarlığı sayəsində 1928-ci ildə müvafiq qərarla dövlət teatrı statusunu almış, 1935-ci ildən isə Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi Cəfər Cabbarlının adını daşımışdır.

1948-ci ildən başlayaraq İrəvan və onun ətraf rayonlarında yaşayan türk əhalisinin məcburi olaraq Azərbaycana köçürülmə prosesi teatra da öz acı təsirini göstərmiş və 1949-cu ildə teatr Göyçə mahalının Basarkeçər rayonuna köçürülmüşdür. [1]

Oradakı bir illik fəaliyyətindən sonra isə teatrın işi dayandırılmış və əvəzində həmin bazada xalq teatrı təşkil olunmuşdur. Nəhayət, 1967-ci ildə Cəfər Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı hökumətin qərarı ilə yenidən bərpa olunmuş və İrəvan şəhərinə köçürülmüşdür.

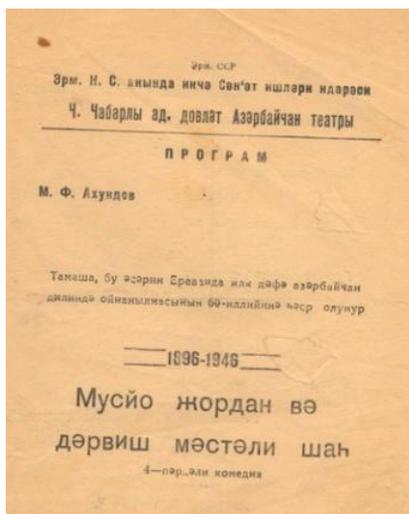
1968-ci ilin iyul ayında Hidayət Xuduş oğlu Orucov C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının direktoru təyin olunmuş və fasiləsiz olaraq on altı il Azərbaycanın bu qədim sənət ocağına başçılıq etmişdir.

20th century, the Azerbaijani theater in Yerevan achieved significant success in terms of acting performances, directorial work, and repertoire.

The chronicle of the Theater, which has gone through a difficult path and has been repeatedly subjected to Armenian vandalism, is a part of the historical fate of our compatriots in the ancient lands of Azerbaijan. When the Armenians committed mass massacres in Yerevan in 1918-1920, the Theater, whose acting troupe emigrated, resumed its activities in 1922, and thanks to the dedication of Azerbaijani intellectuals, in 1928 it received the status of a state theater by a corresponding decision. And since 1935 it has been named after the founder of Azerbaijani Soviet dramaturgy, Jafar Jabbarli.

The process of forced resettlement of the Turkish population living in Yerevan and its surrounding regions to Azerbaijan, starting in 1948, also had a bitter impact on the theater, and in 1949 the theater was relocated to the Basarkechar district of the Goycha district. [1]

After a year of operation there, the theater was discontinued and a folk theater was organized on that base instead.

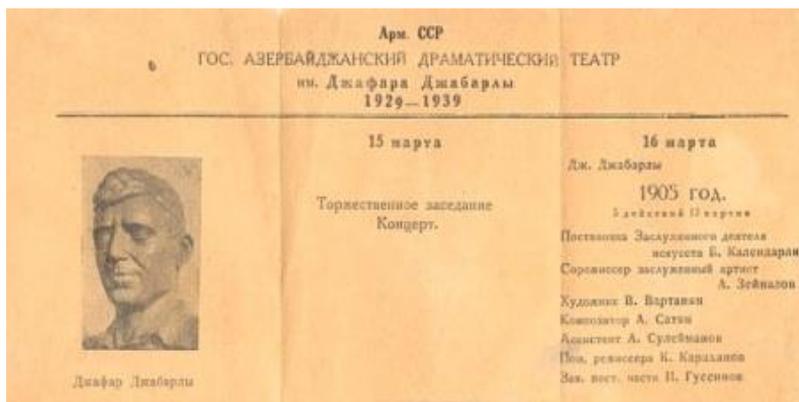
Şəkil 2. “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” İrəvan teatrında oynanılmasının 50 illiyi

Figure 2. 50th anniversary of the performance of “Monsieur Jordan and the Dervish Mastali Shah” at the Yerevan Theater

Figure 3. İrəvan teatrı. 1939-cu il. Orta cərgədə soldan 4-cü teatrın direktoru Yunis Nuri

Figure 3. Yerevan Theater in 1939. In the middle row, from the left, is the director of the 4th theater, Yunis Nuri.

Şəkil 4. Teatr afişası. 1939-cu il
Figure 4. Theater poster. 1939

Ədəbi mühitdə Hidayət adı ilə təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə həmin dövrdə təkcə İrəvanın deyil, indi Ermənistan adlandırılan Oğuz ellərinin milli ədəbi-mədəni mühitində canlanma yaranmış, Qərbi Azərbaycanda onlarla şair və nasirlərin kitabları İrəvanda işıq üzü görmüş, "Ədəbi Ermənistan" məcmuəsi nəşr olunmuşdur. [1]

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinə qarşı iddia irəli sürən erməni quldurları 1988-ci ildə teatrın ləvazimatlarını yandırmışlar. Teatr deportasiya olunduqdan sonra, 1989-cu ildən bəri teatr truppası Bakıda Akademik Milli Dram Teatrının nəzdində teatr–studiya kimi fəaliyyətini davam etdirməyə başladı və Abşeron mədəniyyət sarayında yerləşdirildi, lakin 1995-ci ildə teatra yenidən dövlət statusu verildi. İndiki H. Sarabski adına Mədəniyyət Sarayında məskunlaşdırıldı. [2]

2000-ci ildən teatra tanınmış aktyor İftixar Piriyeov rəhbərlik edir. 16 oktyabr 2007-ci ildə prezidentin sərəncamı ilə teatrın yubileyi Bakıdakı Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrında qeyd olundu. 2008-ci il fevral ayının 8-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə paytaxtın Binəqədi rayonunda yerləşən Məmməd Əmin Rəsulzadə adına Mədəniyyət Sarayı C. Cabbarlı adına

Finally, in 1967, the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater named after Jafar Jabbarli was restored by the government and relocated to the city of Yerevan.

In July 1968, Hidayet Khudush oglu Orujov was appointed director of the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater named after J. Jabbarli and headed this ancient art center of Azerbaijan for sixteen years without interruption. In the literary environment, under the initiative and direct leadership of Hidayet, a revival occurred not only in Yerevan, but also in the national literary and cultural environment of the Oghuz provinces, now called Armenia, at that time. Dozens of books by poets and prose writers in Western Azerbaijan were published in Yerevan, and the collection "Literary Armenia" was published. [1]

Armenian bandits, who claimed the territory of Nagorno-Karabakh in Azerbaijan, burned the theater's equipment in 1988. After the theater was deported, since 1989 the theater troupe began to continue its activities as a theater-studio under the Academic National Drama Theater in Baku and was housed in the Absheron Palace of Culture, but in 1995 the theater was again given state status. It was settled in the present Palace of Culture named after H. Sarabski.[2]

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının balansına verildi. [1]

Bununla da, ilk dəfə İrəvan teatrının ilk daimi binası oldu. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı son illərdə Türkiyədə, İranda, Gürcüstanda, Rusiya Federasiyasının Dağıstan vilayətində uğurlu qastrol səfərlərində olmuşdur.

2022-ci ildə İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 140 illiyi qeyd olundu.

Müstəqillik dövrümüzdə istər Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən, istərsə də İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycan teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir çox sərəncamlar verilmişdir. Azərbaycan teatrları Heydər Əliyevin bu istiqamətdə işini uğurla davam etdirən İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlarla geniş miqyaslı inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Demək olar ki, bütün teatr binaları yüksək səviyyədə təmir olundu. Texniki avadanlıqlar yeniləndi, dünya teatrlarına inteqrasiya istiqamətində addımlar atıldı. [1]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 20 fevral tarixli qərarı ilə Bakı şəhərinin Binəqədi rayonunda C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı binasının əsaslı təmiri və yenidən qurulması işlərinin aparılmasına başlandı.(şə.k.5) [1]

Since 2000, the theater has been headed by the famous actor Iftikhar Piriyeu. On October 16, 2007, by presidential decree, the theater's anniversary was celebrated at the Azerbaijan State Musical Comedy Theater in Baku. On February 8, 2008, by decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, the Mammad Amin Rasulzadeh Palace of Culture, located in the Binagadi district of the capital, was transferred to the balance of the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater named after J. Jabbarly. [1]

Thus, for the first time, it became the first permanent building of the Yerevan theater. In recent years, the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater has been on successful tours in Turkey, Iran, Georgia, and the Dagestan region of the Russian Federation.

In 2022, the 140th anniversary of the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater was celebrated.

During our independence, many orders were issued by both the Great Leader Heydar Aliyev and Ilham Aliyev to develop Azerbaijani theater art. Azerbaijani theaters entered a large-scale development stage with the orders signed by Ilham Aliyev, who successfully continued Heydar Aliyev's work in this direction. Almost all theater buildings were renovated to a high

Ümumvəriq ki, teatr, 1882-ci ildən 2024-cü ilin sonuna qədər yaradıcılıq yolundakı fəaliyyətini, tezliklə öz binasında və daha sonralar da yarandığı doğma məkanında davam etdirəcək.

level. Technical equipment was updated, and steps were taken to integrate with world theaters. [1]

By the decision of the President of the Republic of Azerbaijan dated February 20, 2019, the capital renovation and reconstruction of the building of the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater named after J. Jabbarli in the Binagadi district of Baku city began. (Fig. 5) [1]

In general, the theater will continue its creative activity from 1882 until the end of 2024, soon in its own building and later in the native space where it was founded.

Şəkil 5. C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram teatrının binası
Figure 5. Yerevan State Azerbaijan Drama Theater named after J.Jabbarli

Ədəbiyyat:

1. İftixar (Piriyev İvtixar Fərhat oğlu). “İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının tarixi” , Bakı, 2023, səh. 3, 344-345, 359, 363.
2. Rəhimli İlham. “İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı”, Bakı, "E.L", 2007;
3. Tangudur S., “XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın teatr memarlığı”. Dissertasiya işi - 2004. səh.59;
4. Фатуллаев Ш.С., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начало XX века. 1986. стр.157;
5. “Xalq qəzeti” Qərbi Azərbaycanda mədəni irs soyqırımı. 13.01.2023.

Referense:

1. İftikhar (Piriyev İvtikhar Fərhat oğlu). “History of the Yerevan State Azerbaijan Drama Theater”, Bakı, 2023, pp. 3, 344-345, 359, 363;
2. Rahimli İlham. “Irean State Azerbaijan Drama Theater”, Bakı, "E. L", 2007;
3. Tangudur S., “Theatre architecture of Azerbaijan in the 19th - early 20th centuries”. Dissertation work - 2004. p.59;
4. Fatullayev Sh.S., Urban planning and architecture of Azerbaijan in the 19th - early 20th centuries, 1986, p.157;
5. “Xalq newspaper” Cultural heritage genocide in Western Azerbaijan. 13.01.2023.

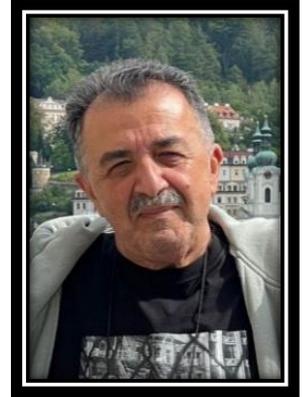
İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

Şənər Rzayev

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Shener Rzayev

ANAS Institute of Architecture and Art
Ph.D. in Architecture, Associate Professor

SƏRDAR SARAYI

Xülasə: Şərq memarlığının incisi sayılan İrəvan xanları sarayı kompleksi ermənilərin dağıdıcı əməlləri nəticəsində tarixi yaddaşa çevrilib.

Açar sözlər: İrəvan qalası, Sərdar sarayı, Zəngi çayı, Hüseynəli xan, Sərdar bağı, yay iqamətgahı, güzgülü zal, interyer.

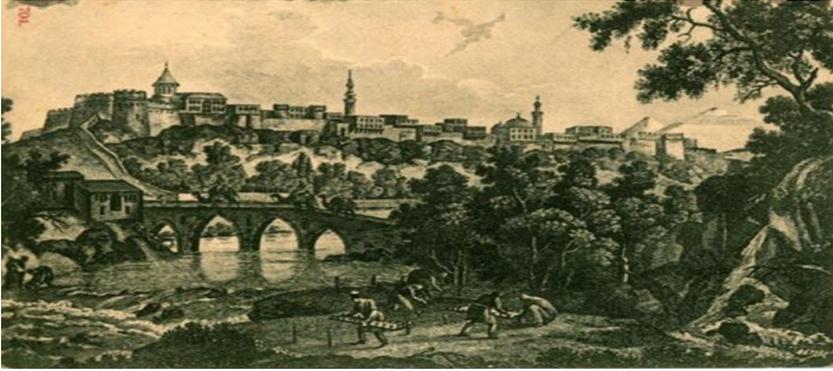
İrəvan şəhərində mülki memarlığın ən diqqətəlayiq nümunəsi (şək.1) İrəvan qalasında yerləşən Xan sarayı və ya Sərdar sarayı olmuşdur. (şək. 2)

SARDAR PALACE

Abstract: The palace complex of the Iravan khans, considered a gem of Eastern architecture, became a historical memory as a result of the destructive actions of the Armenians.

Keywords: Iravan Fortress, Palace of Sardar, Zangi River, Huseynali Khan, summer residence, Garden of Sardar, mirror hall, interior

The most notable example of civil architecture in Iravan (fig. 1) was the Khan's Palace or Palace of Sardar, located in the Iravan Fortress (fig. 2).

Şəkil 1. 1976-cı ilə aid rəsm. Zəngi çayından İrəvanın görünüşü.

Figure 1. Painting from 1976. View of Iravan from the Zangi River

Şəkil 2. İrəvan qalası və Sərdar sarayının görünüşü

Figure 2. View of the Iravan Fortress and Palace of Sardar

Səfəvilər, Nadir şah və Qacarlar dövründə İrəvan hökmdarlarının bəylərinin və xanlarının iqamətgahı İrəvan qalasında yerləşirdi. 1578-ci ildə İrəvan qalası ilə üzbəüz Zəngi çayının sağ sahilində İrəvan bəylərbəyi Toxmaq xan bağ salıb

The residences of the rulers, beylerbeys and khans of Iravan were located in the Iravan Fortress during the reign of the Safavids, Nadir Shah and the Qajars. The beylerbey of Iravan, Tokhmak Khan laid out a garden (fig. 3) on the right bank of the Zangi River opposite the Iravan

(şək. 3) qalanın içərisində yeni xan sarayı tikdirdi.

XVI əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqaza səfər edən məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi yazırdı ki, 1583-cü ildə Sultan III Murad xanın dövründə türk qoşunlarının komandanı Fərhad paşa İrəvan qalasını və cənnət məskəni olan Tokmak xanın sarayını dağıdıb, sonra isə 45 gün ərzində qalanı bərpa etdi və onu ləvazimat və hərbi texnika ilə doldurdu. Sonradan İrəvan quberniyası yenisən Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçdi.

fortress and built a new khan's palace inside the fortress in 1578.

The famous Turkish traveler Evliya Celebi, who visited the South Caucasus in the 40s of the 17th century, wrote that the commander of the Turkish troops Farhad Pasha destroyed the Iravan Fortress and the abode of paradise – Tokmak Khan's palace in 1583, during Sultan Murad Khan III's reign. Then, he restored the fortress, filled it with supplies and military equipment within 45 days.

Şəkil 3. 1890-1900-cü illər. Sərdar bağının xiyabamı.

Figure 3. 1890-1900s. Alley of the Sardar Garden

İrəvan hökmdarı Əmirgünə xan Qacarın (1604-1625) dövründə qala və Xan sarayı daha da möhkəmləndirilmişdir. 1679-cu il

Later, the province of Iravan came under the rule of the Safavids again. The fortress and the Khan's Palace were further fortified during the Iravan ruler Amirgune Khan

zəlzələsi zamanı tamamilə dağılmış İrəvan qalası, o cümlədən Xan Sarayı Zal xan (1679-1688) tərəfindən yenidən tikilmişdir.

İrəvan quberniyasının Osmanlı imperiyasının tərkibində olduğu dövrdə Rəcəb paşa (1725-1728) İrəvan qalasının saray kompleksinin tikintisi və abadlaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. Hüseynəli xan Qacarın dövründə (1759-1783) yeni Xan sarayı tikildi. Hüseynəli xanın və onun oğlu Məhəmməd xanın hakimiyyəti (1784-1805) İrəvan şəhəri və qalası üçün çiçəklənmə dövrü hesab olunur.

Hüseynəli xan yeni iqamətgah tikmək üçün dövrün tanınmış memarı Mirzə Cəfər Xoylunu İrəvana dəvət etdi. Mirzə Cəfər Xoylunun nəzarəti ilə yenidən tikilmiş Xan sarayı 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan qalasında qalmışdır.

1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan Qacarın göstərişi ilə saray kompleksinə Güzgülü zalı və Sərdar bağında Yay iqamətgahı əlavə edildi. (şək. 4a, 4b)

Beləliklə, bu əzəmətli tikili memarlıq baxımından monumental saray kompleksi idi. 1810-cu ildə Hüseynqulu xanın dövründə saray kompleksi əsaslı şəkildə təmir edilmiş və bir sıra əlavələr edilmişdir.

Qajar's reign (1604-1625). The Iravan Fortress, including the Khan's Palace destroyed completely during the earthquake of 1679, and were rebuilt by Zal Khan (1679-1688).

Rajab Pasha (1725-1728) carried out significant work on the construction and improvement of the palace complex of the Iravan Fortress during the period when the Iravan province was part of the Ottoman Empire. A new Khan's Palace was built during Huseynali Khan Qajar's reign (1759-1783). Huseynali Khan and his son Muhammad Khan's reign (1784-1805) is considered to be the period of prosperity of the city and Iravan fortress.

Huseynali Khan invited Mirza Jafar Khoylu, a famous architect of that time, to Iravan to build a new residence. The Khan's Palace, rebuilt under Mirza Jafar Khoylu's leadership, existed in the Iravan Fortress until the early 20th century. The Mirror Hall and the Summer Residence in the Sardar Garden were added to the palace complex by Huseynali Khan's son Muhammad Khan Qajar's orders in 1791 (fig. 4a,4b). Thus, this magnificent building was a monumental palace complex in terms of architecture.

In 1810, during the reign of Huseyngulu Khan, the palace complex was thoroughly renovated

İrəvan qalası və Xan sarayının Rusiyanın İrəvan xanlığını zəbt etdikdən sonra tərtib etdiyi bəzi planlar hazırda İrəvan Tarix Muzeyində saxlanılır. (şək. 5)

1837-ci ildə mükəmməl tərtib edilmiş Sərdar Sarayının planının miqyasına görə, saray bir hektar ərazini tuturdu.

and a number of additions were made. Some of the layout of the Iravan Fortress and the Khan's Palace, drawn after the conquest of the Iravan Khanate by Russia, are currently kept in the History Museum in Iravan (fig.5).

Şəkil 4a. İrəvan xanının iqamətgahında. Rəsm Şahzadə G.G. Qaqarin

Figure 4a. In the residence of the Iravan Khan. Painting by Prince G.G.Gagarin

Şəkil 4b. Şəkil 4. Sərdarov Sarayının eyvanının interyeri. D. Ermakovun şəkli, 1882

Figure 4b. Interior of the aiwan of the Sardars Palace. Photo by D.Ermakov, 1882

Şəkil 5. İrəvan qalasının planı.

Figure 5. Layout of the Iravan Fortress

Qala kompleksin şimal-qərb hissəsində yerləşirdi və qaladan saraya giriş var idi.

Trapesiyaya bənzəyən iki-mərtəbəli saray (ölçüsü 36 x 35 x 31 x 25 metr) rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Şahın tən-tənəli qarşılınması üçün sarayın mərkəzində eyvan tikildi, onun sonunda Zəngi çayına baxan və vitrajlarla (şəbəkə) bəzədilmiş ayrı-ayrı yataq otaqları - taxçalar vardı. Xan Sarayının Güzgü zalında Xan taxçasının qarşısında müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olduğu güman edilən daş oniksdən ulduz formalı hovuz tikilmişdir.

Judging by the scale of the drawing of the Sardar Palace, excellently drawn up in 1837, the palace occupied an area of one hectare. It was located in the northwestern part of the fortress complex and there was an entrance from the fortress to the palace.

The two-story palace building, which had the shape of a trapezoid (dimensions 36x 35x31x25 m), was intended for official events. A veranda for the ceremonial greeting of the shah was built in the middle of the palace, at the end of which there were separate sleeping places – niches that overlooked the Zangi River and were

Mərkəzində kiçik fəvvarə olan hovuz rus rəssamı Q.Qaqarinin “Güzgü zalı” tablosunda təsvir edilmişdir. Bu hovuz hazırda İrəvan Tarix Muzeyində saxlanılır. (şək. 4)

Xan sarayı ilə hərəm (şək. 6) bir-birinə bitişik və uzun fasada malik olduğu üçün vahid memarlıq kompozisiyasını təmsil edirdi.

Hərəm saraya kiçik bir dəhlizlə bağlanırdı. Kvadrat hərəm 200 fut uzunluğunda (1 fut = 0,3048 m) və 125 fut enində idi, çoxsaylı otaqlara və dəhlizlərə bölündü. 1827-ci ildə İrəvan fəth edildikdən sonra xanın hərəmxanası xəstəxanaya çevrildi. Sərdarın mərmərlə üzlənmiş və mozaika ilə bəzədilmiş hərəm hamamı xüsusilə möhtəşəm idi.

Hamamın özündən əlavə, uzunluğu 15 kulaç (1 kulaç = 2,1336 m), eni 4 kulaç, dərinliyi 3 arşın (1 arşın = 71,12 sm) olan yay çimmək üçün geniş hovuz da var idi.

Hamam və hovuz 1830-cu ilə qədər mövcud olub, lakin qalanın yenidən qurulması zamanı digər tikililərlə birlikdə sökülüb.

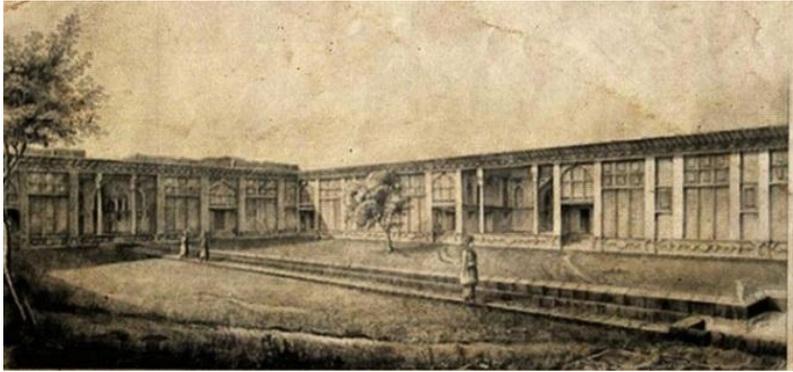
decorated with colored glass (shabaka). A star-shaped pool was built from onyx – a stone with healing properties in front of the Khan's niche in the Mirror Hall of the Khan's Palace. The pool with a small fountain in the middle was reflected in the painting “Mirror Hall” by the Russian artist G. Gagarin. Currently, this pool is preserved in the History Museum in Iravan (fig. 4).

The Khan's Palace and harem (fig. 6) were adjacent to each other and had a long facade, thus they represented a single architectural composition.

The harem was connected to the palace by a small corridor. The length of the square-shaped harem reached 200 feet (1 foot = 0.3048 m), and the width was 125 feet: it was divided into many rooms and corridors. After the conquest of Iravan in 1827, the Khan's harem was converted into a hospital.

The hammam of the Sardar harem was distinguished by its magnificence, faced with marble and with mosaic ornamentation.

Besides the hammam, there was a spacious pool for summer bathing, the length of which was 15 fathoms (1 fathom = 2.1336 m), width – 4 fathoms, depth – 3 arshins (1 arshin = 71.12 cm).

Şəkil 6. Rəsm müəllifi Dubois de Montpere. İrəvan xanın hərəmxanasının həyəti.

Figure 6. Painting by Dubois de Montpere. Courtyard of the Iravan Khan's harem

Mütəxəssislər İrəvandakı Xan Sarayını memarlıq formasına, ölçüsünə, tərtibatına, daxili həcminə, bədii tərtibatına görə Şərq memarlığının şah əsəri hesab edirlər. Xan Sarayı 1483-cü ildə Ağ-Qöyünlü hökmdarı Sultan Yaqub tərəfindən Təbrizdə, 1669-cu ildə isə İsfahanda Şah Süleyman Səfəvi tərəfindən tikilmiş "Heşt Behişt" ("Səkkiz cənnət", yəni 8 qatlı cənnət) saray komplekslərinin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirirdi. Digər maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, istər relyef seçimi, istərsə də binaların memarlıq tərtibatı baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları sanki bir-birini təkrarlayır. Bu onu deməyə əsas verir ki, üç sarayın hər biri dövrün tanınmış memarı Mirzə Cəfər

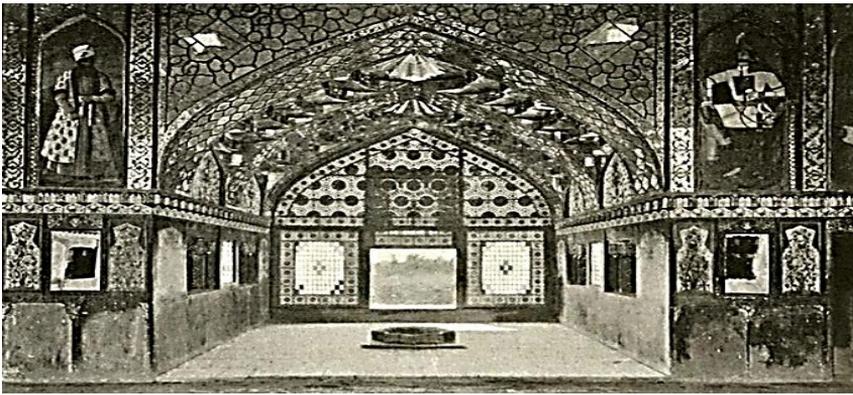
The hammam and pool existed until 1830, but they were demolished together with other buildings due to the "reconstruction" of the fortress. According to experts, the Khan's Palace in Iravan is considered a masterpiece of eastern architecture by its architectural form, size, layout, interior design and artistic design. The Khan's Palace absorbed the characteristic features of the palace complexes "Hesht Behisht" ("Eight Paradises", i.e. 8-tiered paradise), built by the ruler of Ak Koyunlu Sultan Yagub in Tabriz in 1483 and by Shah Suleyman Safavid in Isfahan in 1669. Another interesting peculiarity is that the palaces of the khans of Khoy, Iravan and Sheki seem to repeat each other in terms of the choice of relief and in terms of the architectural design of the buildings. This suggests that each of the three palaces was built or rebuilt in the style

Xoylunun memarlıq üslubunda tikilib və ya yenidən tikilib.

Tanınmış rus yazıçısı və diplomatı Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedov İrandakı rus missiyasının katibi kimi 1819-cu ilin fevralında İrəvan xanının sarayında olmuşdu. Qriboyedov Hüseynqulu xanın qonaqları qəbul etdiyi Güzgülü zalı haqqında ətraflı məlumat vermişdi. (şək.7)

of the architectural school of the famous architect of that time, Mirza Jafar Khoylu.

The famous Russian writer and diplomat Alexander Sergeyevich Griboyedov, as secretary of the Russian delegation in Iran, visited the Iravan Khan's palace in February 1819. Griboyedov described the Mirror Hall in detail, where Huseyngulu Khan received guests (fig. 7).

Şəkil 7. 1875, Sərdar Sarayı. Güzgülər Zalınnın Divanı.
Müəllifi G. Linç

Figure 7. Sardar Palace in 1875. The Divan room of the Mirror Hall.
Photo by G. Lynch

İrəvan xanlığı Rusiyanın işğalından sonra Avropadan və Rusiyadan bir neçə tədqiqatçının diqqətini cəlb etdi. 1833-cü ildə fransız səyyahı, geoloqu və rəssamı Frederik Dübua de Montperey Qafqaza səyahət etdi və 1839-1843-cü illərdə onun altı cildlik "Qafqaz ətrafında səyahət" əsəri nəşr olundu. Müəllif beş

After the conquest by Russia, the Iravan Khanate was in the center of attention of some researchers from Europe and Russia. The French traveler, geologist and artist Frederic Dubois de Montpereux traveled to the Caucasus in 1833, and his 6-volume work "Journey around the Caucasus" was published in 1839-1843. The author enclosed atlases containing

hissədən ibarət əsərinə bir neçə silsilə xəritələr, planlar və eskizlərdən ibarət atlaslar əlavə etmişdir. Rəssam və qravüraçı Nicolas Hercule Frederik de Montperetin rəsmləri əsasında qravüraları hazırlayıb. Bu atlasların üçüncü hissəsində Sərdar sarayının Güzgü zalının interyeri, Güzgü Sarayının divarlarındakı rəsm və naxışlar, daxili həyətdən hazırlanmış Sərdar Hüseyn xanın hərəmxanasının rəsmi əks olunub.

1843-cü il avqustun 27-də İrəvan qalasını ziyarət edən alman səyyahı Avqust fon Xaxtauzen də İrəvan Xan Sarayını ətraflı təsvir etmişdir.

1880-ci ilin oktyabrında məşhur rus arxeoloqu qrafinya Praskovya Aleksandrovna Uvarova İrəvan qalasına gələrək dağıdılmış Xan sarayının vəziyyətini təsvir etdi.

Erməni tədqiqatçısı Yervand Şahəziz 1931-ci ildə İrəvanda nəşr olunmuş “Qədim İrəvan” kitabında P.Uvarova Qafqaza: “Qala divarları və qüllələrinin içərisində Zəngi çayı üzərindəki yeraltı keçiddən, fəvvarələri olan həyətlərdən, hamamlardan, hərəmlərdən və iki məsciddən ibarət Sərdar sarayı yerləşirdi (şək. 8).

several series of maps, plans and sketches to his work, consisting of five parts. The artist and engraver Nicolas Hercule made engravings based on the drawings by Frederic Montpereux. The third part of these atlases reflected the interior of the Mirror Hall of the Sardar Palace, paintings and patterns on the walls of the Mirror Palace, a drawing of Sardar Huseyn Khan's harem, made from the inner courtyard.

German traveler August von Haxthausen, who visited the Iravan Fortress on August 27, 1843, also described the Khan's Palace of Iravan in detail.

The famous Russian Archaeologist Countess Praskovya Aleksandrovna Uvarova, visiting the Iravan Fortress in October 1880, described the state of the destroyed Khan's Palace. Armenian researcher Yervand Shahaziz quoted from the first volume of the book “Caucasus. Travel Notes” (Moscow, 1887), dedicated to the results of P. Uvarova's expedition to the Caucasus, in his book “Ancient Iravan”, published in Iravan in 1931: “The Palace of Sardar was inside the fortress walls and towers, which consisted of an underground passage over the Zangi River, courtyards with fountains, hammams, harems and two mosques” (fig. 8).

**Şəkil 8a. İrəvan qalasındaki
məscidlər. 19-cu əsr.
Figure 8a. Mosques in the Iravan
fortress. 19th century**

**Şəkil 8b. Hamamlardan biri,
19-cu əsr. 1923. Qədim hamam
Figure 8b. One of the Hammams of
the 19th century. 1923. Ancient
hamam**

Yalnız Sərdar sarayının naxışlar, güzgülər və rəsmlərlə tamamilə şərq üslubunda bəzədilmiş və bəzəkli çay qutusunu xatırladan qəbul zalı toxunulmaz qalmışdır.

İrəvandakı Xan Sarayının daxili dekorasiyasının şahidlərinin təsvirləri, rus rəssamı və akademiki Vladimir Moşkovun, etnoqraf və rəssam Şahzadə Qriqori Qaqarinin (şək. 4), fransız səyyahı və rəssamı Dübua de Montperenin (şək. 6), eləcə də fotoqraf Dmitri Ermakov və ingilis səyyahının (Henri Linç) çəkdiyi fotosəkillər Bizə saray haqda məlumat verir. (şək. 7)

Sənətşünas alim N. Miklaşevskayanın sözlərinə görə, Sərdar sarayı 1914-cü ildə dağıdılıb, Mirzə Qədim İrəvaninin XIX əsrin ikinci yarısında sarayın divarlarına çəkdiyi portretlər

Only the dining hall of the Sardar Palace, which was completely decorated in eastern style with patterns, mirrors and paintings and looked like a decorated tea box, remained preserved.

Witnesses' descriptions of the interior decoration of the Khan's Palace in Iravan are paintings by the Russian artist, academician Vladimir Moshkov, ethnographer and artist Prince Grigory Gagarin (fig. 4), French traveler and artist Dubois de Montpereux (fig. 6), as well as photographs taken by photographer Dmitry Ermakov and English traveler Henry Lynch (fig. 7).

According to art historian N. Miklashevskaya, the Palace of Sardar was destroyed in 1914, and the portraits on the walls of the palace painted by Mirza Gadim Iravani in the second half of the 19th century were

divarlardan sökülərək Tiflisdəki Hərb Tarixi Muzeyinə təhvil verilib. Gürcüstanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bu portretlər Gürcüstan SSR Dövlət Muzeyinə, sonra isə Gürcüstan İncəsənət Muzeyinə verilmişdir.

Fotoqraf D. Ermakovun 1880-ci illərdə çəkdiyi fotosəkillər İrəvandakı Xan sarayının bütün detallarını özündə əks etdirir və hazırda Gürcüstan Dövlət Muzeyində D. Ermakov kolleksiyasında saxlanılır (şək. 2, 4, 6). Köhnə İrəvanla bağlı təsvirlər arasında 1916-cı ilə aid İrəvan qalası və Xan sarayının fotosəkilləri də var. Görünür, Xan sarayının 1918-ci ildə yerlə-yeksan edildiyini yazan müəlliflər tamamilə haqlıdılar.

torn down from the walls and handed over to the Military History Museum in Tiflis. After the establishment of Soviet power in Georgia, these portraits were transferred to the State Museum of the Georgian SSR, and then to the Museum of Art of Georgia.

The photographs, taken by photographer D. Ermakov in the 80s of the 19th century, captured all the details of the Khan's Palace in Iravan and are currently kept in the D. Ermakov's collection at the State Museum of Georgia (fig. 2, 4, 6).

There are photographs of the Iravan Fortress and the Khan's Palace of 1916 among the photographs related to old Iravan. Apparently, the authors who wrote that the Khan's Palace was wiped off the face of the earth in 1918 were absolutely right.

Şəkil 9. Pənahəli Xan Makinskinin keçmiş evi. XIX.

Figure 9. Panahali Khan Makinsky's former house. 19th century

İrəvanda Xan sarayı üslubunda tikilmiş tarix- mədəniyyət

One of the historical and cultural monuments built in the style of the Khan's Palace in Iravan was Panakh

abidələrindən biri də Pənah xan Makinskinin evi olmuşdur. (şək. 9).

İrəvan Şəhər Şurasının deputatı Süleyman xanın oğlu Pənah xanın yaşayış kompleksi onun adını daşıyan meydanda, Nalbandyan küçəsi 19 (keçmiş Ter-Qukasovskaya küçəsi) ünvanında yerləşirdi. Kompleksin tərkibinə ikimərtəbəli xan evi, mətbəx, anbar, birmərtəbəli yardımçıtikili, qulluqçular üçün məhəllə, tövlə daxildir. Pənah xanın İrəvandakı evi dövlət tərəfindən mühafizə olunan memarlıq abidəsi siyahısına salınsa da, o, digər Azərbaycan tarix və mədəniyyət abidələri ilə eyni aqibəti yaşayıb: dağıdılıb yerlə-yeksan edilib. (şək. 10)

Şərq memarlığının nadir incisi sayılan İrəvan xanlarının saray kompleksi artıq yüz ildir ki, ermənilərin dağıdıcı əməlləri nəticəsində tarixi yaddaşa çevrilib. (şək. 11)

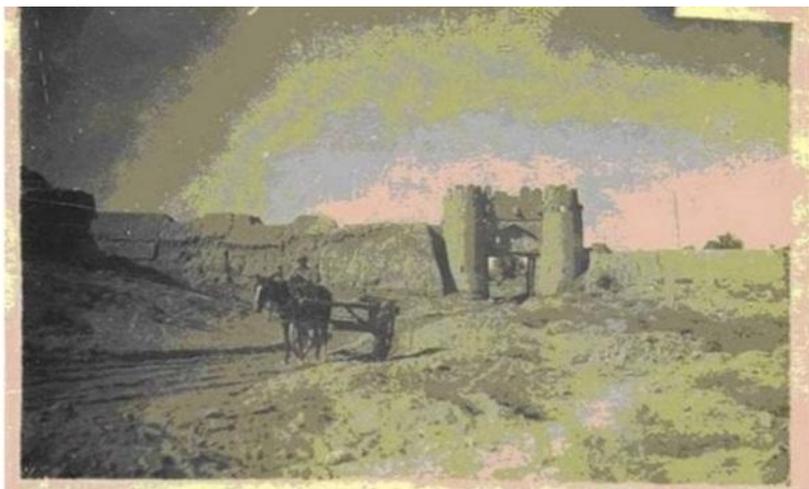
Khan Makinsky's house (fig. 9). The residential complex of Panah Khan, Suleyman Khan's son, a member of the Iravan City Council, was located on the square named after him, at 19 Nalbandyan Street (former Ter-Gukasovskaya Street). The complex included a two-story khan's house, a kitchen, a storeroom, a one-story service building, servants' quarters and a stable. Although Panah Khan's house in Iravan was included in the list of architectural monuments, protected by the state, it suffered the same fate as other Azerbaijani historical and cultural monuments: it was destroyed and wiped off the face of the earth (fig. 10).

The complex of the Iravan Khans' Palace, which was considered a rare pearl of Eastern architecture, has become a historical memory as a result of the destructive actions of the Armenians for a hundred years (fig. 11).

Şəkil 10. 1891. İrəvan bəyinin yaşayış binası

Figure 10. 1891. Residential house of the Iravan bey

Şəkil 11. İrəvan qalasının qalıqları. 1930.

Ədəbiyyat:

Məqalədə Qafqaz Tarixi Mərkəzinin direktoru Rizvan Hüseynovun araşdırmalarından istifadə olunub.

1. İrəvan xanı Hüseyn xanın Şəmşədil ağsaqqalları Nəsib-bək, Əli-bək, Əmir Kuli-bək, Məmməd Həsən-bəkə müraciəti, “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası tərəfindən toplanmış aktlar. Tiflis. Tip. Qafqaz canişini Baş İdarəsi, II cild.” 1868. DOC 1204, səh. 603-604
2. Glinka S. N. Ədərbican ermənilərinin Rusiya sərhədlərinə köçürülməsinin təsviri: Ermənistanın tarixi dövrlərinin qısa ilkin təqdimatı ilə,

References:

The Director of the Center for the History of the Caucasus Rizvan Huseynov’s research is used in the article.

1. Huseyn Khan Iravan’s appeal to the Shamshadil elders Nasib-bey, Ali-bey, Emir Gulu-bey, Mammad Hasan-bey, “Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission. Tiflis. Printing House: Main Administration of the Governor of the Caucasus, Volume II”. 1868. DOC 1204, pp. 603-604
2. Glinka S.N. Description of the resettlement of the Armenians of Adderbidzhan to the borders of Russia: with a brief preliminary presentation of the historical times

- Moskva: Növ. Lazarevski İnstitutu. Dillər, 1831
3. Hüseynov R.N. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycanın İrəvan şəhərinin faciəli taleyi. Tarix, siyasət, mədəniyyət. Məqalələr toplusu 2018"
 4. Hüseynov, R.N., "İrəvanın tarixi mərkəzi. Məhv və mənimsənilmə xronologiyası". Tədqiqat məqalələri, Bakı, 2017.
 5. "Zəngi tərəfdən İrəvan qalası", Qafqazda rus hakimiyyətinin qurulması, Tiflis: Ya. I. Liberman, 1901, IV cild, səh. 164
 6. "1786-cı ildə Tiflisdə Kartamen və Kaxeti çarı əlahəzrət İrakli Temurazoviçin hüsurunda olmuş polkovnik və kavalər Burnaşevin Farsdakı Azərbaycan bölgələrinin və onların siyasi vəziyyətinin təsviri", Burnaşev Stepan Daniloviç. Kursk B. və. 1793).
 7. Melik Abram və Yüzbaşı Qavrildən Knyaz Tsitsianova məktub, "Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası tərəfindən toplanmış aktlar", Növ. Qafqaz canişininin Baş İdarəsi, II cild. 1868. DOC 1205, səh 604
 8. Xuraman Ağayeva, Rizvan Hüseynov. Orta əsrlər və sonrakı mənbələrdə Azərbaycan toponimi. Elmi məqalələr of Armenia, M: Printing House: Lazarevsky Inst. of East. Languages, 1831
 3. Huseynov R.N. "Azerb. Democratic Republic and the tragic fate of the Azerbaijani city of Iravan". Hist, politics, culture. collection of articles 2018
 4. Huseynov R.N. Historical center of Iravan. Chronology of destruction and appropriation. Scientific reports – Baku 2017
 5. "The Fortress of Iravan from the Side of Zangi", Establishment of Russian Domination in the Caucasus, Tiflis: Printing House of Ya.I.Liberman, 1901, Volume IV, p. 164
 6. "Description of the regions of Azerbaijan in Persia and their political situation, made by the Colonel and Cavalier Burnashev, who was in Tiflis during the reign of His Majesty the Tsar of Kartamen and Kakheta Irakli Temurazovich, in 1786", Burnashev Stepan Danilovich. Kursk B. I. 1793)
 7. Melik Abram and Yuzbashi Gavril's letter to Prince Tsitsianov, "Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission", Printing House: Main Administration of the Governor of the Caucasus, Volume II. 1868. DOC 1205, p. 604
 8. Khuraman Agayeva, Rizvan Huseynov. Toponym Azerbaijan in medieval and later sources. Collection of scientific articles.

toplusu. Özümüzü və dünyanı
dərək etmək yolunda. Bakı: Elm
və Texnologiya. 2011.

On the way to understanding
ourselves and the world. Bakı:
Elm və Tehsil. 2011

Xəzər Zeynalov

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
khazar.zeynalov@yandex.ru

Khazar Zeynalov

ANAS Institute of Architecture and Art
PhD in Art History, Associate Professor
khazar.zeynalov@yandex.ru

XIX ƏSRDƏ İRƏVANDA DİVAR BOYAKARLIĞI, KAŞIKARLIQ VƏ RƏSMLƏR

MURAL PAINTING, POTTERY AND PAINTINGS IN IRAVAN IN THE 19TH CENTURY

Xülasə. Məqalədə XIX əsrdə qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanda geniş yayılmış divar boyakarlığı, kaşikarlıq və rəsm sənətindən danışılır. Müəllif qeyd edir ki, tətbiqi sənət əsərlərinin üslub və kompozisiya xüsusiyyətləri Azərbaycanın digər bölgələri ilə oxşarlığa malik idilər. Divar boyakarlığı və dəzgah rəsmləri çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Qədim İrəvani öz yaradıcılığı ilə böyük şöhrət qazandı. O, İrəvan sərdarının sarayı üçün çəkilmiş portretlər seriyasının müəllifidir. Rəssam həmçinin akvarel və tempera ilə rəsmlər çəkmişdir. Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı realist Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Abstract. The article talks about wall painting, majolica and drawing, which became widespread in the 19th century in Irevan, an ancient Azerbaijani city. The author notes that the stylistic and compositional features of works of applied art were similar to other regions of Azerbaijan. Wall painting and easel drawing reached a rapid flowering. In the second half of the 19th century, the artist Mirza Kadym Irevani, the author of a series of portraits created for the palace of the Irevan Sardar, became famous for his work. He is also the author of watercolor and tempera drawings. The artist's work had a great influence on the development of realistic Azerbaijani fine arts.

Açar sözlər: İrəvan incəsənəti, divar boyakarlığı, kaşıkırlıq, rəsm, Mirzə Qədim İrəvani.

İrəvan şəhəri tarixən Qərbi Azərbaycanın mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzi olmuşdur. Şəhər “XVI əsrin əvvəllərində Zəngi çayı sahilində dağlarla əhatə olunmuş düzənlikdə salınmışdır” [1, s. 212]. İrəvanda və onun ətrafında xalq yaradıcılığı, dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif növləri geniş yayılmışdı. İrəvanda müxtəlif sənətkar məhəllələri mövcud idi. Yerli sənətkarlar – dulusçular, toxucular, boyaqçılar, misgərlər, zərgərlər və başqaları Azərbaycanın və Şərqi digər bölgələri ilə müntəzəm sənət əlaqələri saxlayırdılar. İrəvan sənətkarlarının hazırladıqları məmulatlar Azərbaycan hüdudlarından kənar da yüksək qiymətləndirilirdi. əsrlər boyu davam edən sənət ənənələri xalq içərisində yaşamış, son onilliklərə qədər davam etmişdir.

Divar boyakarlığı. Kaşıkırlıq. Azərbaycan monumental rəngkarlığının əsas növlərindən olan divar boyakarlığı geniş yayılmışdı. Maraqlıdır ki, üslub və bədii kompozisiya baxımından İrəvan divar boyakarlığı Azərbaycan və orta Şərqi ölkələri incəsənəti ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Miniatur

Key words: Art of Irevan, mural painting, pottery, paintings, drawing, Mirza Kadym Irevani.

Irevan was historically an important economic, political and cultural center of Western Azerbaijan. The city was “founded on a plain surrounded by mountains on the banks of the Zangi River in the early 16th century” [1, p. 212]. Folk art, various types of decorative and applied art were widespread in Irevan and its surroundings. There were various craft quarters in Irevan. Local craftsmen – potters, weavers, dyers, coppersmiths, jewelers and others maintained regular artistic contacts with other regions of Azerbaijan and the East. The products made by Irevan craftsmen were highly appreciated even beyond the borders of Azerbaijan. Artistic traditions that have existed for centuries have survived among the people and have continued until recent decades.

Mural painting. Pottery. Mural painting, one of the main types of monumental painting in Azerbaijan, was widespread. It is noteworthy that Irevan mural painting has similarities with the art of Azerbaijan and the Middle Eastern countries in terms of style and formula. The conventional compositional formula inherent in miniature painting, the use of colorful and bright colors and the reflection of traditional themes and

boyakarlığına xas olan şərti kompozisiya həlli, əlvan və parlaq rənglərdən istifadə, ənənəvi mövzu və süjetlərin (“Şahnamə”, “Leyli və Məcnun” motivləri, realist mənzərə və məişət təsvirləri, portretlər, eləcə də fantastik süjetlər, xeyirin şərlə mübarizəsini əks etdirən rəmzi xarakterli kompozisiyalar, gül və quşlardan ibarət lirik pannolar və s.) əks olunması İrəvan divar boyakarlığını Azərbaycanın digər məktəbləri ilə, xüsusən Təbriz məktəbi ilə yaxınlaşdırır. Divar boyakarlığının yaradılmasında əsasən tempera və yağlı boyadan istifadə olunurdu. Ənənəvi olaraq ictimai və dünyəvi tikililərdə divar boyakarlığı süjetli görüntülərlə, dini tikililərdə isə oynaq və ritmik kompozisiya həllinə malik həndəsi ornamentli təsvirlərlə təmsil olunurdu. Süjetli təsvirlərin ən kamil nümunələri İrəvan sərdar sarayında yerləşirdi, ornamentli təsvirlərin zəngin nümunələrinə isə Göy məsciddə rast gəlinir.

Sərdar sarayı İrəvanda inşa olunan ən böyük saray hesab olunurdu. Saray zəngin interyer və eksteryer bəzəklərinə malik idi. İnteryerdə əsasən yağlı boya və tempera ilə işlənmiş süjetli və süjetsiz kompozisiyalar, tarixi və mifoloji şəxsiyyətlərin, dövlət və hərbi xadimlərinin portretləri yerləşirdi. Arasahələr isə şirli kaşı tavacıqları və bir-birinə nəzərən

plots (motifs, realistic landscape and everyday images, portraits, as well as fantastic plots, symbolic compositions reflecting the struggle of good with evil, lyrical panels consisting of flowers and birds, etc. of “Shahnameh”, “Leyli and Majnun”) bring İravan mural painting closer to other schools of Azerbaijan, especially the Tabriz school. Tempera and oil paint were mainly used in the creation of mural paintings. Traditionally, mural painting in public and secular buildings was represented by narrative images, and in religious buildings by geometric ornamental images with a playful and rhythmic compositional formula. The most perfect examples of narrative images were located in the Sardar Palace in İravan, while rich examples of ornamental images are found in the Blue Mosque.

The Sardar Palace was considered the largest palace built in İravan. The palace was characterized by rich interior and exterior decorations. The interior was dominated by narrative or non-narrative compositions, mainly painted in oil paint and tempera, and portraits of historical and mythological figures, statesmen and military figures. The spaces were decorated with glazed bricks and mirrored details placed at different angles to each other (which created a

müxtəlif bucaq altında yerləşdirilib (işıqı fərqli bucaqlar altında əks etdirərək zəngin optik təəssürat yaratmaq üçün) ritmik kompozisiya əmələ gətirən güzgü hissələri ilə bəzədilmişdi. Eksteryer bəzək-lərinə gəlincə, burada kaşıkarlıq sənəti nümunələri üstün idi. Şirli və şirsiz kaşı plitələrinin (bir üzü kaşı ilə örtülən bişmiş kərpiclərin) növbəli düzülüşü sadə həndəsi formalar – romb, düzbucaqlı, haşiyə və s. əmələ gətirirdi. Həndəsi formaların asketik sadəliyinə baxmayaraq onlar zəngin dekorativ işləmələrlə bir neçə qat bəzədilirdi. XIX əsrdə İrəvan Sərdar sarayının interyerində təmir bərpa işləri aparılmış, buraya yeni rəsmlər, portretlər əlavə olunmuşdu. Sarayda bərpa işləri ilə görkəmli ornamentalist və portretçi rəssam Mirzə Qədim İrəvani məşğul olmuşdu. İstedadlı Qarabağ sənətkarı Usta Qəmbər Qarabaği XIX əsrin sonlarında Şəki xan sarayının bərpası zamanı burada dekorativ divar və tavan pannoları işlədiyi kimi, Mirzə Qədim İrəvani də həmin əsrin ortalarında İrəvanda Sərdar sarayında işləmiş, güzgülü zalı bərpa etmiş, uzunluğu 2 m, eni 1 m. olan qalın kətan üzərində divara bərkidilmiş portret-pannolar (panellər) işləmişdir.

Sərdar sarayının əsas bəzək işləmələrindən biri də güzgüdür.

rich optical impression by reflecting light at different angles). As for the exterior decorations, examples of the pottery art prevailed here. The alternating arrangement of glazed and unglazed tiles (burnt bricks covered with tiles on one side) formed simple geometric shapes – rhombuses, rectangles, borders, etc. Despite the ascetic simplicity of geometric shapes, they were decorated with rich decorative works in several layers. Restoration works were carried out in the interior of the Sardar Palace in Iravan, during which new paintings and portraits were added in the 19th century. The outstanding ornamentalist and portrait painter Mirza Gadim Irvani was engaged in the restoration work in the palace. Just as the talented Karabakh artist Usta Gambar Karabaghi worked on decorative wall and ceiling panels during the restoration of the Sheki Khan's Palace in the late 19th century, Mirza Gadim Irvani also worked on the Sardar Palace in Iravan in the middle of the same century, restoring the Mirror Hall and creating portrait panels (panels) on thick canvas 2 m long and 1 m wide that were fixed to the wall.

One of the main decorative works of the Sardar Palace is the mirror. Mirror and limestone decorations were also used in Ganja, Shusha, Sheki and other cities.

Güzgü və gəc bəzəklərindən Gəncə, Şuşa, Şəki və digər şəhərlərdə də istifadə olunmuşdur. Lakin ölçülərinə, kompozisiyasının ahəngdarlığına və bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə İrəvandakı Sərdar sarayının güzgüli zalı şübhəsiz ki, ən gözəl nümunələrdən kimi dəyərləndirilə bilər. “XIX əsrin əvvəllərində tavanı güzgü, divarları portretlərlə bəzədilmiş Sərdar sarayı Tehrandakı Gülüstan və Səadətəbad saraylarında olduğu kimi ...kitab miniatürələrinə yaxın olan süjetli təsvirlərə malik plitələrlə örtülmüşdü” [3, s. 73].

İrəvandakı dini abidələrin bədii tərtibatında Göy məscid xüsusilə seçilir. Göy məscid zəngin ornamental kompozisiyalarla nəfis bəzədilmiş qiymətli və hazırda İrəvanda yeganə məsciddir. Onun müasir eksteryerində kvadrat formalı üzlük şirlənmiş kaşı tavacıqlarından dekorativ tərtibat vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Əsasən ağ, mavi, göy, sarı və qəhvəyi rəngdə olan tavacıqlar bir-biri ilə ahəngdarlıqla qovuşaraq ritmik həndəsi ornamental kompozisiya həlli əmələ gətirirlər. Həndəsi kompozisiyalı kaşı bəzəklərindən Göy məscidin dövrümüzədək mühafizə olunmuş yeganə minarəsinin bəzədilməsində də məharətlə istifadə edilmişdir. Minarənin qiblə istiqamətində, şərəfinin altında

However, the Mirror Hall of the Sardar Palace in İravan can undoubtedly be considered one of the most beautiful examples due to its size, harmonious composition and artistic and aesthetic characteristics. “The Sardar Palace, the ceiling of which was decorated with mirrors and walls with portraits, was covered with plates with narrative images similar to book miniatures, as in the Gulistan and Saadatabad palaces in Tehran in the early 19th century” [3, p. 73].

The Blue Mosque stands out among the artistic design of religious monuments in İravan. The Blue Mosque is a valuable and currently the only mosque in İravan, exquisitely decorated with rich ornamental compositions. Square-shaped glazed bricks were used as a decorative design tool in its modern exterior. The tiles, which are mainly white, sky blue, blue, yellow and brown, combine harmoniously with each other, forming a rhythmic geometric ornamental compositional design. Geometric compositional tile ornaments were also skillfully used in the design of the only minaret of the Blue Mosque that has been preserved to this day. The word “Allah” was carved with glazed tiles on the wall under the sharafa (a small balcony) in the direction of the qibla of the minaret. The words “Ya Ali” were also carved in the same way on

divara şirli kaşı ilə yazılmış “Allah” sözü bərkidilmişdir. Həmçinin şərəfinin qapısı üzərində eyni üsulla “Ya Əli” sözləri bənd edilib. Maraqlıdır ki, “Ya Əli” ifadəsi günbəzin iç tərəfinin yuxarı hissəsində dairə boyunca səkkiz dəfə təkrarlanır. Məscidin Şiəlik tərifiyə mənsubluğu olun bədii tərtibatında çox dolğun əks olunmuşdur. Yazılar bəsit qrafik kompozisiyaya malik olub Kufi xəttinin sadələşdirilmiş formasını xatırladır.

Bəzəklərin kompozisiya həlli baxımından İrəvandakı Göy məscid Şuşadakı Gövhər ağa məscidi, eləcə də Gəncə Cümə (Şah Abbas) məscidi ilə oxşar cəhətlərə malikdir. Bu isə öz növbəsində İrəvan bədii məktəbinin Qarabağ, Gəncə, həmçinin Naxçıvan, Marağa, Təbriz məktəbləri ilə bədii sənətkarlıq əlaqələrinin mövcud olduğunu göstərir.

Göy məscidin əsas günbəzi xaricdən tamamilə mayolika ilə örtülmüşdür. əsas hissəsi göy rəngdə olan mayolika nümunələri sarı kaşı ilə ahəngdarlıqla əlaqələndirilərək sadə görünüşlü, eyni zamanda zəngin estetik təəssürat yaradan kolorit effektinə malikdir. Məscidin əsas portalı stalaktit formasında olub Bakıdakı Şirvanşahlar saray kompleksinin əsas portalını xatırladır. Lakin həmin abidə-

the door of the sharafa. It is noteworthy that the phrase “Ya Ali” is repeated eight times along the circle in the upper part of the inner side of the dome. The affiliation of mosque to the Shiite sect is very fully reflected in its artistic design. The inscriptions have a simple graphic composition and resemble the simplified form of the Kufic script.

The Blue Mosque in Iravan has similarities with the Govhar Agha Mosque in Shusha, as well as the Juma (Shah Abbas) Mosque in Ganja in terms of the compositional design of the decorations. In turn, this testifies to the existence of artistic and craft connections between the Iravan art school and the Karabakh, Ganja, as well as Nakhchivan, Maragha and Tabriz schools.

The main dome of the Blue Mosque is completely covered with majolica on the outside. The majolica examples, the main part of which is blue, are harmoniously combined with the yellow tiles, creating a simple-looking, yet richly aesthetic color effect. The main portal of the mosque is in the form of a stalactite, reminiscent of the main portal of the Shirvanshahs’ Palace complex in Baku. However, unlike that monument, the portal of the Blue Mosque is decorated with blue-sky blue tiles. The exterior and interior decorations of the Blue Mosque in Iravan consist almost exclusively of

dən fərqli olaraq Göy məscidin portali göy-mavi kaşı tavaçıqları ilə bəzədilmişdir. İrəvandakı göy məscidin həm eksteryer, həm də interyer bəzəkləri demək olar ki, yalnız həndəsi ornamentlərdən ibarətdir ki, bu da onu Naxçıvan bədii ənənəsinə yaxınlaşdırır.

XVIII əsrdə inşa edilmiş Abbas Mirzə məscidi (Xan məscidi) zəngin dekorativ tərtibata malik olmuşdur. XX əsrin ortalarında baxımsız vəziyyətə düşən və tədricən uçulub dağılan bu abidə, hazırda tamamilə sökülmüşdür. Ötən əsrin sonlarında, əsrimizin əvvəllərində çəkilmiş fotolarda həmin məscidin iki divarının qalıqları əks olunub. Bişmiş kərpicdən tikilmiş divarlar üzərində İrəvan monumental sənəti üçün xarakterik olan rombşəkilli bəzək motivləri diqqəti cəlb edir. Bu bəzək motivləri xan məscidinin daha əvvəl çəkilmiş foroşəkillərində də aydın görünür. Minalı və minasız kərpiclərin növbəli kombinasiyası ilə əmələ gətirilən rombun nisbətən iri ölçüləri bədii kompozisiyaların monumentallığından xəbər verir. Bu cəhət məscidin köhnə fotoları ilə də təsdiq olunur. Romb kənardan tünd, daxildən açıq rəngli kərpiclərdən təşkil olunmaqla xüsusi bədii effekt yaradır. Rombun daxilində eyni rənglərdə ikinci cərgə (bala romb) yerləşir ki, bu da Azərbaycan dekorativ

geometric ornaments, which brings it closer to the artistic tradition of Nakhchivan.

The Abbas Mirza Mosque (Khan Mosque), built in the 18th century, was characterized by rich decorative design. This monument, which fell into neglect in the middle of the 20th century and gradually collapsed, has now been completely demolished. The remnants of two walls of this mosque can be seen on the photos taken at the end of the last century and the beginning of our century. The rhombic decorative motifs characteristic of İravan monumental art on the walls built of burnt bricks attract attention. The same decorative motifs are also clearly visible on earlier photographs of the Khan Mosque. The relatively large size of the rhombus, formed by the alternating combination of enamelled and unenamelled bricks, testifies to the monumentality of the artistic compositions. This feature is also confirmed by old photos of the mosque. The rhombus, laid outside with dark bricks and inside with light bricks, created a special artistic effect. There is a second row (baby rhombus) in the same colors inside the rhombus, which is a widespread compositional form (“pregnant buta (paisley)”) in Azerbaijani decorative art. An interesting decorative composition in the form of a rhombus also attracts attention on the

sənətində geniş yayılmış kompozisiya formasıdır (“hamilə buta”). Abidənin ikinci divarında da romb formalı maraqlı dekorativ kompozisiya diqqəti cəlb edir. Minalı və minasız kərpiclərin ahəngdar düzülüşündən yaradılan bu kompozisiyada “Allah” kəlməsi müxtəlif kombinasiyalarda təkrarlanır. Həmin kombinasiya Bərdədəki “Allah-Allah” türbəsinə (XIV əsr) və eyni dövrdə inşa edilmiş Naxçıvanın Qarabağlar kəndindəki on iki üzvlü türbəni xatırladır.

Təsviri sənət. İrəvan şəhərində təsviri sənətin köklü ənənələri vardır. Burada təsvir sənət xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı sahələrindən və miniatür sənətindən qaynaqlanmışdır.

XIX əsrdə İrəvanda klassik Azərbaycan təsviri sənətinin ən məşhur simalarından biri olan Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) yaşayıb yaratmışdır. O, həmin dövrdə təkcə İrəvanın deyil, bütövlükdə Azərbaycanın tanınan rəssamı olmuşdur. Cəmi 50 il ömür sürməsinə baxmayaraq zəngin bədii irs qoyub getmişdir. Mirzə Qədim İrəvani əsasən ornamentalist və portretçi rəssam kimi ad çıxarmışdır [5].

Mirzə Qədim İrəvani şəhərin rus qoşunları tərəfindən işğalından (1827) iki il öncə xarrat ailəsində anadan olmuşdur. Onun irsini

second wall of the monument. The word “Allah” is repeated in various combinations in this composition, created from the harmonious arrangement of enamelled and unenamelled bricks. This combination is reminiscent of the “Allah-Allah” Tomb in Barda (14th century) and the Twelve-sided Tomb in the Karabaghlar village of Nakhchivan, built in the same period.

Fine arts. Iravan has deep-rooted traditions of fine arts. Fine arts originated from various fields of folk art and miniature art, here.

One of the most famous figures of classical Azerbaijani fine arts, Mirza Gadim Iravani (1825-1875), lived and created in Iravan in the 19th century. He was a well-known artist not only in Iravan, but also in Azerbaijan as a whole at that time. Despite living only 50 years, he left behind a rich artistic heritage. Mirza Gadim Iravani became famous primarily as an ornamentalist and portrait painter [5].

Mirza Gadim Iravani was born into a carpenter’s family two years before the occupation of the city by Russian troops (1827). According to the prominent scientist N.Miklashevskaya, who studied his heritage, his father, Mammadhuseyn

tədqiq etmiş görkəmli alim N.Miklaşevskayanın fikrincə, atası Məmmədhüseyn (Məhəmmədhüseyn) kişi adı xərrat olmayıb bədii yonma sənətini mükəmməl bilən bir sənətkar olmuşdur. O, bədii sənətkarlığı oğlu Qədimə lap uşaq yaşlarından sevdirə bilmişdi. Qədim bir qədər böyüdükdən sonra imkanlı atası onu Tiflis progimnaziyasına oxumağa göndərir. Progimnaziyada təhsilini başa vuran Qədim təxminən 1840-cı ildə İrəvana qayıdır və poçt şöbəsində teleqrafçı vəzifəsinə düzəlir. Mirzə Qədim bu vəzifədə 35 il – ömrünün sonunadək çalışıb. Mirzə Qədim İrəvani 1875-ci ildə kollec əsəssoru rütbəsində İrəvanda vəfat edib [2, s. 87].

Mirzə Qədim əsasən sulu və yağlı və sulu boya, həmçinin tempera ilə şəkillər çəkmişdir. O, milli realist üslubun yaradıcısı hesab olunur [4]. Rəssamın kiçik ölçülü rəsmləri kağız və karton, iri ölçülü əsərləri isə (panel rəssamlığı nümunələri) bərk kətan üzərində çəkilib. Rəssamın milli məişət elementləri ilə zəngin olan əsərləri şərq incəsənətinə xas rəngarəngliyi və dekorativliyi ilə seçilir. Onun yaradıcılığı Qacar üslubuna yaxın olub ənənəvi miniatür sənəti ilə Avropa akademik rəssamlığının sintezindən qaynaqlanır. Rəsm-lərdəki rəngarənglik, sadə süjet

(Mahammadhüseyn), was not an ordinary carpenter, but an artist who perfectly mastered the art of artistic carving. He was able to inspire in his son Gadim a love of art from his very childhood. When Gadim grew up a little, his wealthy father sent him to study at the Tbilisi Progymnasium. After graduating from the Progymnasium, Gadim returned to İravan around 1840 and got a job as a telegraph operator at the post office. Mirza Gadim worked in this position for 35 years – until the end of his life. Mirza Gadim İravanı died as a collegiate assessor in İravan in 1875 [2, p. 87].

Mirza Gadim painted mainly in oil and water color, as well as tempera. He is considered the creator of the national realist style [4]. The artist's small-sized paintings were painted on paper and cardboard, and his large-sized ones (examples of panel painting) were painted on solid canvas. The artist's works, rich in elements of national daily life, are characterized by their colorfulness and decorativeness typical of Eastern art. His work was close to the Qajar style and comes from the synthesis of traditional miniature art with European academic painting. The colorfulness, simplicity of the narrative and symbolism of the paintings are manifestations of the Eastern art. The tendency to reflect the composition based on perspective

xətti və simvolika şərq incəsənəti təzahürləridir. Kompozisiyanı perspektiv quruluşu əsasında əks etdirməyə cəhd isə Avropa rəssamlığını xatırladır. Rəssamın bəddii irsi Bakıda Milli İncəsənət Muzeyində, Tbilisidə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda, Dövlət Ermitajında saxlanılır.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı əsasən iki - erkən və yetkin dövrlərə bölünür. Yaradıcılığının erkən dövrü yeniyetməlik illərindən İrəvanda Sərdar sarayının bərpasına qədər olan dövrü (XIX əsrin 40-50-ci illərini) əhatə edir. Bu dövrdə rəssam ipək və qızılı saplardan tikmələr, kağız üzərində trafaret-rəsmlər, klassik şərq üslubunda sadə süjetlər (“Qızıl gül və bülbül”), laklı və şüşə üzərində rəsmlər çəkmişdir. Onun erkən dövr portretlərindən “Xəncərli kişi”, “Rəqqasə”, “Dərviş”, “Molla” və başqalarını göstərmək olar. Bu dövrdə rəssamın yaradıcılığı hələ inkişaf mərhələsində idi. “Dərviş” portretində dərvişin paltarının ətklərinin, əllərinin (barmaqlarının) sxematik təsviri, müəyyən kompozisiya şərtlilikləri rəssamın yaradıcılığının hələ tam formalaşmadığını göstərir.

Mirzə Qədimin yaradıcılığının ikinci, yetkin dövrü XIX əsrin 50-ci illərində təsadüf edir. Həmin

structure is reminiscent of European painting. The artist’s artistic heritage is kept in the National Art Museum in Baku, the Georgian State Art Museum in Tbilisi, and the State Hermitage in St. Petersburg.

Mirza Gadim Irvani’s work is mainly divided into two – early and mature periods. The early period of his work covered the period from his youth to the restoration of the Sardar Palace in Iravan (the 40s-50s of the 19th century). The artist created embroidery with silk and gold threads, stencil paintings on paper, simple narratives in the classical eastern style (“Golden Rose and Nightingale”), paintings on lacquer and glass during this period. “Man with a dagger”, “Dancer”, “Dervish”, “Mullah” and others were among his early portraits. The artist’s work was still in the development stage during this period. The schematic depiction of the hems of the dervish’s robe, his hands (fingers) and certain compositional techniques in the portrait of “Dervish” testify to the artist’s not yet fully formed creative potential.

The second, mature period of Mirza Gadim’s work was in the 50s of the 19th century. At that time, he was involved in the restoration of the Sardar Palace in Iravan, restoring the Mirror Hall. Besides that, Mirza Gadim painted four large portrait panels for the palace. These oil

dövrə o, İrəvanda sərdar sarayının bərpası işinə cəlb olunmuş, güzgülü zalı bərpa etmişdi. Bununla yanaşı Mirzə Qədim saray üçün dörd böyük portret panno işləmişdi. Yağlı boya ilə çəkilmiş bu portretlər Azərbaycan panel incəsənətinin ilk nümunələri hesab edilir. Realist tərzdə işlənmiş bu portretlərdə Fətəli şah, Abbas Mirzə, İrəvanın sonuncu xanı Hüseynqulu xan və “Şahnamə”nin əfsanəvi personajı olan Rüstəm-Zal təsvir edilmişlər.

Mirzə Qədim İrəvanının Qacar üslubuna yaxınlığı ilə seçilən portretləri XIX əsrin digər tanınmış Azərbaycan portretçi-rəssamları – Allahverdi Əfşar, Məhəmməd Əfşar, Əbdül Qasım Təbrizi və başqalarının bədii üslubu ilə müəyyən yaxınlıq təşkil edir. Bu, İrəvan rəssamlıq ənənələrinin Azərbaycanın digər rəssamlıq mərkəzləri ilə sıx yaradıcılıq əlaqələrinə malik olduğunu göstərir.

portraits are considered the first examples of Azerbaijani panel art. These portraits, painted in a realistic style, depict Fatali Shah, Abbas Mirza, the last khan of İravan, Huseyngulu Khan, and Rustam-Zal, a legendary character in the “Shahnameh”.

Mirza Gadim İravanı's portraits, characterized by their closeness to the Qajar style, have a certain affinity with the artistic style of other famous Azerbaijani portrait painters of the 19th century – Allahverdi Afshar, Mahammad Afshar, Abdul Gasim Tabrizi and others. This shows the close creative ties between the traditions of İravan painting and other artistic centers of Azerbaijan.

Ədəbiyyat:

1. Нахçıван Энциклопедиясы. АМЕА, Баку. - 2002.
2. Миклашевская Н. М. Художники XIX в. Мирза Кадым Эривани и Мир Мохсун Навваб // Под ред. Полевого В. М. – в кн.

References:

1. Nakhchivan Encyclopedia. ANAS, Baku. - 2002. (In Azerbaijani).
2. Miklashevskaya N. M. Artists of the XIX century. Mirza Kadim Erivani and Mir Mohsun Navvab // Ed. Polevoy

- Искусство Азербайджана. Том IV. Баку. -1954.
3. Shkolnaya O. Mirrored interiors of Iranian and Caucasus architecture of the XVIII–XXI centuries // *İncəsənət və mədəniyyət problemləri beynəlxalq elmi jurnalı №1 (71), Bakı. - 2020.*
 4. Görkəmli Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvani // <https://news.milli.az/culture/144156.html>
 5. Rəssamlığımızın Mirzə Qədim İrəvani Zirvəsi // <https://azertag.az/xeber/RessamligimizinMirzeQedimIrevanizirvesi-1060572>
- V. M. – in the book. Art of Azerbaijan. Volume IV. Baku. -1954. (In Russian).
3. Shkolnaya O. Mirrored interiors of Iranian and Caucasus architecture of the XVIII–XXI centuries // *Problems of Arts and Culture International scientific journal №1 (71), Bakı. - 2020. (In English).*
 4. Prominent Azerbaijani artist Mirza Gadim Irvani // <https://news.milli.az/culture/144156.html> (In Azerbaijani).
 5. Mirza Gadim Irvani, the pinnacle of our art // (In Azerbaijani). <https://azertag.az/xeber/RessamligimizinMirzeQedimIrevanizirvesi-1060572>

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

Samirə Abdullayeva

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ŞÖBMA-nın müxbir üzvü,
MAAM-in professoru,
memar_s@mail.ru

Samira Abdullayeva

ANAS Institute of Architecture and Art
Architect, PhD, Associate Professor,
Corresponding member of architecture IAAEC,
Professor IAA,
memar_s@mail.ru

QƏDİM İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN LANDŞAFT VƏ ŞƏHƏRSALMA QURULUŞU

LANDSCAPE AND URBAN PLANNING STRUCTURE OF ANCIENT IRAVAN

Xülasə: Azərbaycanın qədim şəhərləri arasında İrəvan xanlığının paytaxtı İrəvan şəhəri xüsusi yer tutur. Dəfələrlə müharibələrə və dağıntılara məruz qalan şəhər yenidən bərpa olunaraq dövrünün ən mənzərəli şəhərlərindən biri kimi inkişafını davam etdirmişdir. Qədim şəhər orta əsrlərin çoxsaylı səyyahları tərəfindən belə təsvir edilmişdir. O dövrün şəhərlərinə xas olan görünən xaotik quruluş, əsas küçələrin xətləri şəhərin aydın planlaşdırma əsasını təşkil edirdi. Xan sarayı, məscidlər, yaşayış massivləri “Cənnət bağları” kimi dəbdəbəli yaşıllıqlar içində basdırılmışdı. XIX əsrin birinci yarısına qədər İrəvan şəhəri öz gözəlliyini qoruyub saxlamışdır.

Abstract: The city of Iravan, the capital of the Iravan Khanate, occupies a special place among the ancient cities of Azerbaijan. The city, which was repeatedly subjected to wars and destruction, was restored time after time and continued its development as one of the most picturesque cities of its era. This is how it was described by numerous medieval travelers.

Despite the seemingly chaotic structure of cities of that time, the lines of the main streets formed a clear planning basis of the city. The Khan's Palace, mosques and dwelling areas were surrounded by luxurious greenery like "paradise gardens". Until the first half of the 19th century, Iravan retained its beauty.

Açar sözlər: İrəvan, qədim şəhər, xanlıq, quruluş, müsəlman bağları, irs, tarix

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində baş verən tarixi proseslər Cənubi Qafqazda, İranda, Türkiyədə və Rusiyada baş verən hadisələrlə sıx bağlı olmuşdur. Bu dövrdə Səfəvilər dövlətinin tam tənəzzülü ilə Cənubi Qafqazda ərazilərin əldə edilməsi uğrunda İran-Türkiyə qarşılıqlı yenidən qızıxdı. Tarixi hadisələrin gedişinə təsir edən mühüm amillərdən biri Rusiyanın bu regiona siyasi və iqtisadi marağının artması idi. Faktiki olaraq Azərbaycan üç ölkənin - İran, Türkiyə və Rusiyanın maraqlarının toqquşduğu məkana çevrildi. Ölkə ərazisi bu dövlətlər arasında mütəmadi olaraq təsir dairələrinə bölünürdü və təbii ki, vəziyyət Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasına mühüm təsir göstərmişdir.

Səfəvi hakimiyyətinin sonunda Azərbaycan ərazisi 4 bəylərbəylərinə bölünmüşdür. 1736-cı ildə bu sistem ləğv edildi və bəylərbəylər vahid Azərbaycan vilayətində birləşdirildi.

XVIII əsrin 40-cü illərinə qədər Azərbaycan ərazisində müstəqil və yarımmüstəqil dövlət qurumları – xanlıqlar yarandı: Şəki, Qarabağ, Quba, Lənkəran

Key words: Iravan, ancient city, khanate, structure, Muslim gardens, heritage, history

Historical processes in the territory of Azerbaijan in the first half of the 18th century were closely connected with the events taking place in the South Caucasus, Iran, Turkey and Russia. The Iranian-Turkish conflict for the acquisition of territories in the South Caucasus escalated again due to the complete decline of the Safavid State during this period. One of the important factors that influenced the course of historical events was the growth of Russia's political and economic interest in this region. Azerbaijan became actually a place where the interests of three countries – Iran, Turkey and Russia collided. The country's territory was regularly divided into spheres of influence between these states, and, of course, this situation had a significant impact on the historical and political geography of Azerbaijan.

By the end of the Safavid rule, the territory of Azerbaijan was divided into 4 beylerbeys. This system was abolished and these beylerbeys were united into a single Azerbaijan province in 1736.

By the 40s of the 18th century, independent and semi-independent state entities – khanates had formed on the territory of Azerbaijan: Sheki, Karabakh, Guba, Lankaran (Talysh),

(Talış), Bakı, Gəncə, Dərbənd, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Qaradağ, Təbriz, Marağan, Ərdəbil, Urmiya. Onların bir qismi Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra, digərləri isə Nadir şah hakimiyyəti dövründə İranla mübarizə nəticəsində yaranmışdır. Onların bəziləri uzun müddət (hətta 1922-ci ilə qədər), bəziləri isə qısa müddət ərzində (30 ildən çox) fəaliyyət göstərmişdilər.

Tarixi ədəbiyyatda Azərbaycan xanlıqlarının ərazisi haqqında müxtəlif məlumatlar vardır. "Azərbaycan tarixi" (III cild) çoxcildliyindəki məlumat və xəritənin daha elmi xarakter daşdığını nəzərə alaraq xanlıqların ərazisinin və sərhədlərinin bu məlumata əsasən müəyyən edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. (şəkl.1)

Biz deyərdik ki, yuxarıda adları çəkilən xanlıqlar içərisində İrəvan xanlığının faciəli tarixi var.

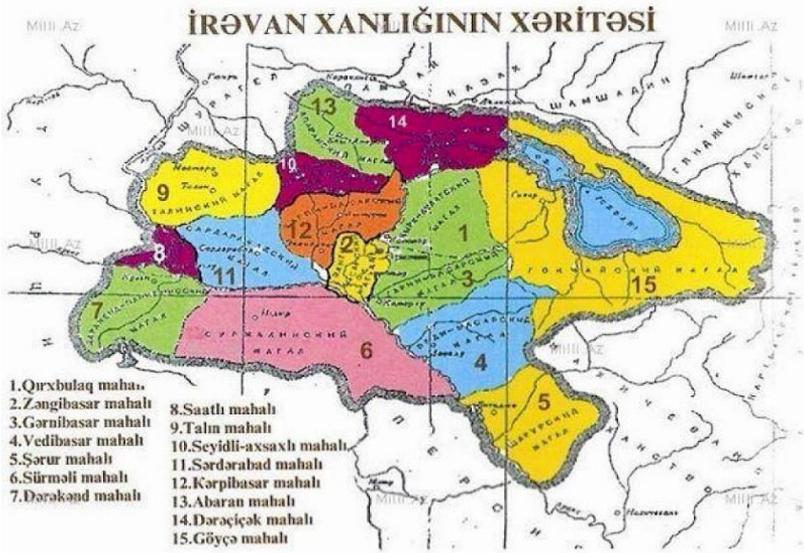
Məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Evliya Çələbi öz qeydlərində İrəvanın yaşayış məntəqəsi kimi meydana çıxma tarixini XV əsrin əvvəllərinə qədər qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə, Əmir Teymurun sevimlilərindən olan tacir Xoca xan Lehiçani hicri 810-cu ildə (1407-1408) İrəvan torpağına qədəm qoyur. Burada o bərəkətli bir torpaq gördü və bütün ailəsi ilə orada məskunlaşdı.

Baku, Ganja, Derbent, Shamakhi, Nakhchivan, Iravan, Karadagh, Tabriz, Maragan, Ardabil, Urmia, Khoy, Sarab. Some of them were formed after the fall of Nadir Shah's state, others - as a result of the struggle with Iran during Nadir Shah's reign. Some of them existed for a long time (even until 1922), and some for a short time (more than 30 years).

There are various data on the territory of the Azerbaijani khanates in historical literature. Taking into account that the information and map in the multi-volume "History of Azerbaijan" (Volume III) are of a more scientific nature, it was considered appropriate to determine the territory and borders of the khanates according to this information (fig. 1).

We would say that the Iravan Khanate has a tragic history among the abovementioned khanates.

The famous Turkish traveler and geographer Evliya Chelebi mentioned the date of the emergence of Iravan as a settlement by the early 15th century in his notes. According to him, the merchant Khoja Khan Lehichani, one of the favorites of Emir Timur, stepped on the land of Iravan in 810 AH (1407-1408). He saw a fertile land and settled there with all his household. Day by day he grew rich on rice cultivation and built this city in time, as a result of the earthquake in 1679, the fortress was completely destroyed. [2]

Şəkil 1. XVIII əsrdə Azərbaycanın şimal xanlıqlarının xəritəsi

Figure 1. Map of the Northern Khanates of Azerbaijan in the 18th Century

Gündən-günə çəltik yetişdir-məklə zənginləşərək, şəhər inkişaf edirdi.

1679-cu ildə baş verən zəlzələ nəticəsində İrəvan qalası tamamilə dağıdılmışdır. [2]Biz deyərdik ki, yuxarıda adları çəkilən xanlıqlar içərisində İrəvan xanlığının faciəli tarixi var.

Məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övliya Çələbi öz qeydlərində İrəvanın yaşayış mən-təqəsi kimi meydana çıxma tarixini XV əsrin əvvəllərinə qədər qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə, Əmir Teymurun sevimlilərindən

Some researchers agree with the history of the foundation of Iravan and the Iravan Fortress written by Evliya Chelebi, while others agree with the authors who believe that the history of the city is more ancient.

After Nadir Shah's death, the local feudal lord Mir Mehdi Khan, who rebelled against Iranian rule, declared himself khan and founded an independent Iravan Khanate on the basis of the Chukhurdsaad Beylerbeyi. By the middle of the 18th century (1828), the Iravan Khanate covered the Ararat plain,

olan tacir Xoca xan Lehiçani hicri 810-cu ildə (1407-1408) İrəvan torpağına qədəm qoyur. Burada o bərəkətli bir torpaq gördü və bütün ailəsi ilə orada məskunlaşdı. Bəzi tədqiqatçılar Evliya Çələbinin yazdığı İrəvanın və İrəvan qalasının yaranma tarixi ilə razılaşırlar, digərləri isə şəhərin tarixinin daha qədim olduğunu düşünən müəlliflərin tərəfini tuturlar.

Nadir şahın ölümündən sonra İran hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldıran yerli feodal Mir Mehdi xan özünü xan elan edərək Çuxurdaad bəylərbəyliyi əsasında müstəqil İrəvan xanlığını qurdu. XVIII əsrin ortalarında (1828) İrəvan xanlığı Ağrı düzünü Апаратскую равнину//, Göykə gölünün cənub və şərq sahillərini və Araz çayının qərbini əhatə edirdi. Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan xanlıqları, Qazax Sultanlığı, Osmanlı İmperiyası və Gürcüstanla həmsərhəd idi. Xanlığın mərkəzinə İrəvan şəhəri oldu.

Xanlığın paytaxtı öz quruluşuna görə digər Azərbaycan şəhərlərindən fərqlənmirdi. Şimaldan Qırxbulaq, qərbdən və cənubdan Zəngibasar rayonları, şərqdən Qarnı (Görpübasar) rayonundan ayıran Oxcuberd dağının qayalıqları ilə həmsərhəd idi. Şəhər yaşıl bağlarla əhatə olunmuş geniş ərazini tuturdu. Onun sahəsi 29,87 km² (28 versta) bərabər idi [4,s.24]. Müstəqil

the southern and eastern shores of Lake Goyka and the west of the Araz River. It bordered on Ganja, Karabakh, Nakhchivan, Makinsk khanates, Kazakh Sultanate, Ottoman Empire and Georgia. Iravan became the center of the khanate.

The capital of the khanate was not different from other Azerbaijani cities in its structure. It was bordered by the districts of Kirkhbulag in the north, Zangibasar in the west and south and the rocky steps of Mount Okchuberd, separating it from the district of Garni (Gorpubasar) in the east. The city occupied a large territory surrounded by green gardens. Its area was equal to 28 versts [4, s.24]. As an independent administrative center, the ancient city was divided into two parts – the inner city (castle) and the outer city. The inner city mainly consisted of the Iravan Fortress and the Iravan Castle. The fortress, which was built by Vizier Ravangulu Khan by Shah Ismail's order in honor of the victory over the emirs of Kara Koyunlu and the capture of Iravan in 915 AH (1509-1510), was erected on a hill on the left bank of the Zangi River [8] It was oval in shape, had 5 towers and was surrounded by a strong defence wall.

Iravan Castle was built by the Ottoman commander Farhad Pasha in 1583, was subsequently destroyed

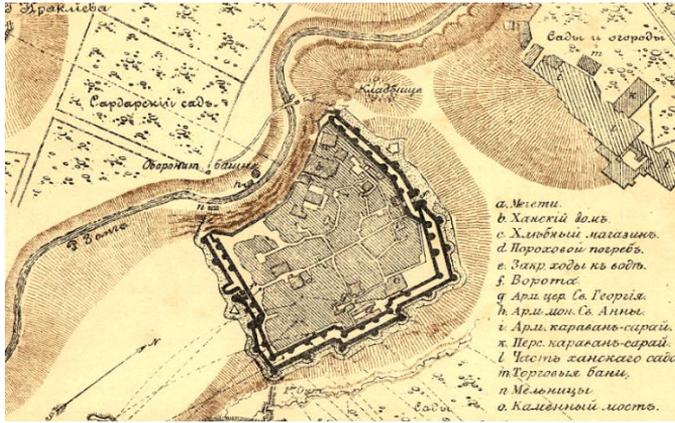
inzibati mərkəz kimi qədim şəhər iki hissəyə daxili şəhər (qala) və bayır şəhərə bölünürdü. İçəri şəhər əsasən İrəvan qalasından ibarət idi. Hicri 915-ci ildə (1509-1510) Qaraqoyunlu əmirləri üzərində qələbə və İrəvanın tutulması şərəfinə Şah İsmayılın əmri ilə vəzir Rəvanqulu xan tərəfindən tikilmiş qala Zəngi çayının sol sahilindəki təpədə ucaldılmışdır. [8]. Qala oval formada, 5 qülləli və möhkəm müdafiə divarı ilə əhatə olunmuşdu.

İrəvan qalası 1583-cü ildə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşa tərəfindən tikilmiş, sonradan bir neçə dəfə dağıdılmış və yenidən tikilmiş, kifayət qədər möhkəmləndirilmiş və 18-ci əsrin sonlarında bir çox ağır mühasirələrə tab gətirmişdir. Qala üç tərəfdən dərin xəndəklə, o biri tərəfdən isə Zəngi çayının sol sahilində sıldırım yamacda tikilmiş iki hündür divarla əhatə olunmuşdu. Qalanın iki qapısı var idi: şimalda məşhur Şirvan qapısı və cənubda Təbriz qapısı. Qalanın mühasirə zamanı sudan istifadə etmək üçün Zəngi çayına çıxışı da var idi [6, s.16]. 1813-cü ildə buranı ziyarət edən Qaspard Drouvil yazırdı: "İrəvan qalası iki divarla əhatə olunub və şəhərdən yarım top atəşi məsafəsində yerləşir.

and rebuilt several times and was sufficiently fortified and withstood many heavy sieges at the late 18th century. The castle was surrounded by a deep moat on three sides, and by two high walls, built on a steep slope on the left bank of the Zangi River, on the other side. The castle had two gates: the famous Shirvan Gate in the north and the Tabriz Gate in the south. The castle also had an outlet to the Zangi River for use of water during a siege [6, s.16]. Gaspard Drouville, who visited the place in 1813, wrote: "The Iravan Fortress is surrounded by two walls and is located at a distance of half a cannon fire from the city. The castle has long been a source of dispute between Turkey and Iran, and finally came under Iranian rule during the Safavid period" [7]. (fig.2)

The Iravan Fortress was one of the 4 quarters of the city: Icheri Sheher (or Old City), Tepebashi and Demirbulag. There was a Bazaar Square between the fortress and other quarters.

There was the Palace of Sardar, houses of military officials, shops and two mosques – the mosques of Muhammad Khan and Abbas Mirza inside the Iravan Fortress.

Şəkil 2. İrəvan şhərinin planı 1827 r.

Figure 2. Plan of the city of Yerevan in 1827.

Qala uzun müddət Türkiyə ilə İran arasında mübahisə mənbəyi olmuş və nəhayət, Səfəvilər dövründə İranın hakimiyyəti altına keçmişdir" [7]. (şək.2)

İrəvan qalası şəhərin 4 məhəlləsindən biri idi: İçərişəhər (və ya İçəri şəhər), Təpəbaşı və Dəmirbulaq. Qala ilə digər məhəllələrin arasında Bazar meydanı var idi.

İrəvan qalasının içərisində Sərdar sarayı, hərbiçilərin evləri, dükənlər və iki məscid - Məhəmməd xan və Abbas Mirzə məscidləri var idi. Şəhərə su 2 yerdən – Zəngi çayından və cənub-şərq tərəfdən – Qırxbulaq çayından yeraltı kanallar vasitəsilə verilirdi. Rusiya işğalına qədər İrəvan qalasında 800 ev var idi. Lakin bu evlərin əksəriyyəti işğaldan sonra dağıdılıb [4].

Water was supplied to the city through underground canals from 2 places – from the Zangi River and from the south-eastern side – from the Girkhbulag River. There were 800 houses in the Iravan Fortress before the Russian occupation. However, most of these houses were destroyed after the occupation [4].

The main streets of the inner city connected the Shirvan, Tabriz gates with the Bazaar Square with a mosque. (fig.3) There were radial streets branching off from them. Despite the seemingly chaotic structure of the cities of that time, taking into account the relief, the lines of the main streets formed a clear planning basis for Iravan, along which picturesque quarters were formed. [1]

The outer city occupied a large territory and consisted of three large

İçəri şəhərin əsas küçələri Şirvan, Təbriz qapılarını Bazar meydanı və məscidlə birləşdirdi. (şək. 3) Əsas bu küçələrdən radial nisbətən ensiz küçələr ayrılıqdı. O dövrün şəhərlərinin zahirən xaosik quruluşuna baxmayaraq, relyef nəzərə alınmaqla əsas küçələrin cizgiləri İrəvan üçün aydın planlaşdırma əsasını təşkil etmiş, onun boyu mənzərəli məhəllələr formalaşmışdır. [1]

Xarici şəhər böyük bir ərazini tuturdu və üç böyük məhəllədən - Şəhri mahalı (İçərişəhər), Təpəbaşı məhəlləsi və Dəmirbulaq mahalından ibarət idi.

Şəhri rayonu (İçərişəhər) şəhərin şimal-şərq hissəsini əhatə edərək Qırxbulaq çayının sağ sahili ilə İrəvan qalasına qədər uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və onun bütün meydanları, çoxlu karvan-saralar bu hissədə yerləşirdi [8].

Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəxri məhəlləsi arasındakı təpədə yerləşirdi. Bu rayon şəhərin qərb hissəsini əhatə edirdi. Təpəbaşı məhəlləsini Şəhri məhəlləsindən İrəvanın tanınmış adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseynqulu xana məxsus olan məşhur Xanbağı da burada yerləşirdi [4.s.42].

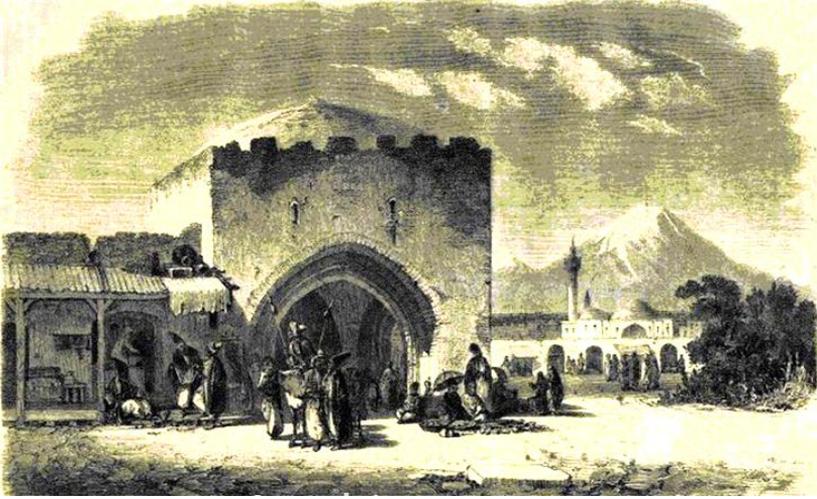
Dəmirbulaq rayonu Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasından şərqdə yerləşirdi.

quarters – the Shahri district (Old City), the Tepebashi quarter and the Demirbulag district.

The Shahri district (Old City) surrounded the northeastern part of the city and extended along the right bank of the Girkhbulag River to the Irvan Castle. The central market of the city and all its squares, many caravanserais were located in this part [8].

Tepebashi quarter was located on a hill between the Zangi River and the Shakhri quarter. This district covered the western part of the city. The Tepabashi quarter was separated from the Shahri quarter by numerous gardens of famous people of Irvan. The famous Khanbagi, which belonged to Huseyngulu Khan, was also located here [4.s.42].

The Demirbulag district was located southeast of the Shahri quarter, east of the Irvan Fortress. This area was home to Haji Jafar Bey's mosque and hammam, Haji Nasrullah Bey's mosque, Hasanali's hammam and the Suzuz [8]. American historian J. Bornoutian of Armenian origin couldn't hide the fact that the inhabitants of the abovementioned quarters are Turkic Azerbaijanis [3, 47; 7].

Şəilk 3. Bazar meydanı. 1800-ci illər

Figure 3. Bazaar Square. 1800s

Bu ərazidə Hacı Cəfər bəyin məscidi və hamamı, Hacı Nəsrullah bəyin məscidi, Həsənəli hamamı və Suzuz karvansarası yerləşirdi [8]. Erməni əsilli amerikalı tarixçi C.Bornoutian qeyd olunan məhəllələrin sakinlərinin türk azərbaycanlıları olduğunu gizlədə bilməyib [3, 47; 7].

Qədim şəhəri yerlə-yeksan edən müharibələrə və təbii fəlakətlərə baxmayaraq, o, bir feniks kimi küldən qalxaraq, həmişəkindən daha gözəlləşdi. Sakitlik dövründə şəhər çiçəkləndi, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etdi. Məhəllə və küçələr abadlaşdırıldı, bağlar salındı.

İrəvan qalasının içərisində yerləşən Sərdar sarayının həyə-tində "Heyrətləndirici gözəllik

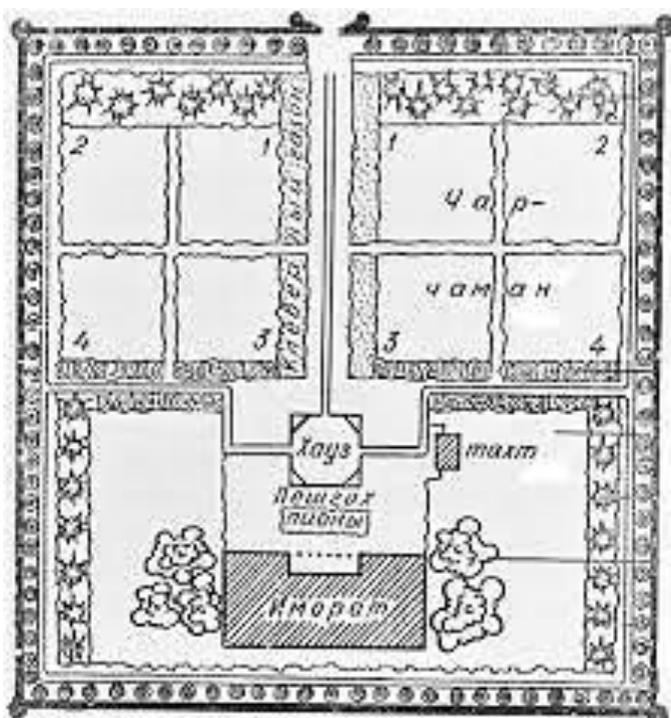
Despite the wars and natural disasters that destroyed the Ancient city, it rose from the ashes like a phoenix, becoming beautiful than ever. The city flourished, crafts and trade developed during periods of calm. Quarters and streets were improved; gardens were laid out.

"Garden of astonishing beauty was created as a man-made oasis - just as lush, but at the same time with a strict design" in the courtyard of the Sardar Palace, located inside the Iravan Fortress. The palace complex consisted of several buildings - the khan's palace, a harem, a bathhouse, a mosque, and a hammam. The palace was adjoined by a closed courtyard with a garden, designed in the traditional Islamic style of "Chahar-

bağı süni oazis kimi – elə gur, eyni zamanda ciddi tərtibatla yaradılmışdır”. Saray kompleksi bir neçə binadan – xan sarayı, hərəm, hamam, məscid, hamamdan ibarət idi. Saraya “dörd bağ” mənasını verən “Çahar-bağ” ənənəvi islam üslubunda işlənmiş bağçalı qapalı həyət bitişik idi (şək. 4, 5).

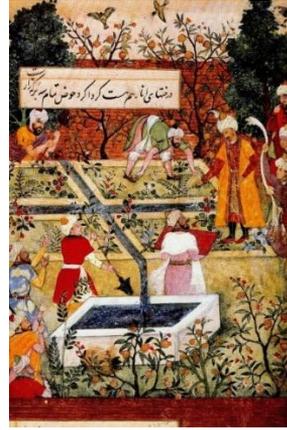
Bagh", which means "four gardens" (fig. 4, 5).

The garden area was divided into four sections. The strict geometric layout was emphasized by paved paths, plants and water channels. Small pools lined with multi-colored ceramic tiles were installed in the centers of the squares, which were the main decoration of the entire garden.

Şəkil 4. Orta əsr müsəlman bağları. Plan (Teymurilər dövrü)

Figure 4. Medieval Muslim gardens. Plan (Temurid period)

Şəkil 5. Saray bağlarını təsvir edən orta əsr miniatürləri

Figure 5. Medieval miniatures depicting palace gardens

Bağ sahəsi dörd hissəyə bölünürdü. Ciddi //Dəqiq həndəsi düzlmə üzlənmiş döşəmə yollar, bitkilər və su kanalları ilə vurğulanırdı. Bütün bağın əsas bəzəyi olan meydanların mərkəzlərində çoxrəngli keramik plitələrlə üzlənmiş kiçik hovuzlar quraşdırılmışdır. Su həyat mənbəyidir, həyatı qidalandırır, təmizlənməni təmin edir.

Su müsəlman dünyasında cənnəti simvollaşdırır və Cənnət bağını onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Yayılan ağacların bolluğu insanın istirahət edə biləcəyi tərəvətləndirici bir kölgə yaratdı. Suyun şırıltısı və ətirli otların qoxusu düşüncələr üçün gözəl bir yer və Cənnəti xatırlatdı.

Lekkobytov tərəfindən 1836-cı ildə tərtib edilmiş mənbəyə görə, İrəvan şəhəri ətrafında 1736 ev, 5

Water is the source of life, it nourishes life and provides purification. Water symbolizes paradise in the Muslim world, and the Garden of Eden is unthinkable without it. The abundance of spreading trees created a refreshing shade under which one could rest. And the murmur of water and the scent of aromatic herbs created a wonderful place for reflection and a reminder of paradise.

According to a source compiled by Lekkobytov in 1836, there were 1736 houses, 5 squares, 8 mosques, 5 churches, 6 caravanserais, 1670 shops, 9 public hammams, 1470 vineyards and gardens, 40 mills, 6 ding around the Iravan Fortress - in the outer city. Unlike Lekkobytov, I. Shopen wrote that there were 1730 houses in Iravan. 792 of these houses were in Shahri (Old City), 622 in Tepebashi

meydan, 8 məscid, 5 kilsə, 6 karvansaray, 1670 dükan, 9 ictimai hamam, 1470 üzüm bağı və bağçası, 40 dəyirman. Lekkobytovdan fərqli olaraq İ. Şopen İrəvanda 1730 ev olduğunu yazırdı. Bu evlərin 792-si Şəhridə, 622-si Təpəbaşıda, 322-si isə Dəmirbulaq rayonunda olmuşdur [5].

“Göy məscid” kimi tanınan Hacı Hüseynəli Xan məscidi məscidlər arasında öz gözəlliyi və möhtəşəmliyi ilə seçilirdi. Günbəzi və minarəni örtən mavi kaşıya görə “Göy məscid” adı almışdır. 1760-1768-ci illərdə İrəvan xanı Hacı Hüseynəli xan Qacar (1759-1783) tərəfindən tikilmiş məscid həyatində fəvvarəli daş meydanın olması və ətrafında sıx kölgə salmış ağacların olması ilə seçilirdi [3]. Zəvvarlar// Прихожане namazdan əvvəl dəstəmaz alıb sərinləyə, namazdan sonra isə ağacların kölgəsi altında rahat meydançalar üzərində dincələ bilirdilər. (şək.6, 7)

XIX-cu əsrin birinci yarısında Rusiya tərəfindən işğal olunsa da, İrəvan öz gözəlliyini və Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu qoruyub saxlamışdır. B. Yeliçovskaya bu haqda yazırdı: “İrəvan zahiri görkəminə görə tamamilə tatar (azərbaycan - red.) şəhəridir və uzaqdan baxanda çox gözəldir. Şəhərin yerləşdiyi düzənlik nəhəng gül səbətinə bənzəyir. Ağ evlər,

and 322 in the Demirbulag district [5].

The Haji Huseynali Khan Mosque, known as the Blue Mosque, stood out for its beauty and grandeur among the mosques. It got this name due to the blue tile covering the dome and minaret. The mosque, built in 1760-1768 by the Iravan Khan Haji Huseynali Khan Qajar (1759-1783), was distinguished by the presence of a stone square with a fountain in the courtyard and densely shaded trees around it [3]. Parishioners could perform ablutions and cool off before prayer, and then relax on cozy platforms under the shade of trees. (fig.6, 7)

Despite the occupation by Russia in the first half of the 19th century, Iravan retained its beauty and belonging to the Azerbaijani Turks. B. Yelichovskaya wrote about it: “Iravan is a completely Tatar (Azerbaijani - ed.) city in appearance, and it is very beautiful from afar. The plain on which the city is located looks like a huge flower basket. White houses, towers, castle ruins, mosques covered with colorful tiles and magnificent minarets: all this is lost in gardens surrounded by alleys of pyramidal cypresses, everything is covered with vineyards, carpets of ivy, all is decorated with roses and pomegranate bushes. The Zangi

qüllələr, qala xarabalıqları, rəng-rəng kirəmitlərlə örtülmüş məscidlər və möhtəşəm minarələr: bütün bunlar güz bağların əhatəsində itir. Sərvlər, hər yer üzüm bağları, sarmaşiq xalçaları, hamısı qızılgül və nar kolları ilə bəzədilib, Zəngi çayı şələlə kimi hündür dağdan düzənliyə doğru axar və qayalarda dərin arx oyub, şəhərə doğru axar və hər cür yaşıllıqların arasından yoxa çıxır. [2, s.36]».

River flows like a waterfall from a high mountain onto the plain and carves a deep channel in the rocks, flowing towards the city and disappears into the impassable wilds of all kinds of greenery [2, s.36]”.

Şəkil 6. “Göy Məscid”in həyəti . Foto F. Sarra, 1897

Figure 6. The courtyard of the "Blue Mosque".
Photo F. Sarra, 1897

Şəkil 7. Sərdar bağının xiyabanı. Foto 1890-1900-cü illər.

Figure 7. Alley of Sardar Bagh. Photo 1890-1900.

Ədəbiyyat:

1. Mustafa N., İrəvan Şəhəri, Bakı - 2013.
2. Nəcəfli Q. , Azərbaycan XVIII – XIX əsrlərdə, Bişkek, “Biyiktik” 2010
3. Гусейнов Р. Н «Азерб. Демокр. Республика и трагическая судьба азербайджанского города Иревана. Ист, политика, культура. Сборник статей 2018.
4. «Крепость Эривань со стороны Занги», Утверждение русского владычества на Кавказе, Тифлис: Типография Я. И Либермана, 1901, Том IV С. 164.
5. Шопен,И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее

References:

1. Mustafa N., Iravan City, Baku - 2013.
2. Najafli G., Azerbaijan in the XVIII-XIX centuries, Bishkek, "Biyiktik" 2010
3. Huseynov R. N «Azerb. Democr. The republic and the tragic destiny of the Azerbaijani city of Irevan. History, politics, culture. Collection of articles 2018.
4. "Erivan fortress from Zangi", Утверждение русского владычества на Кавказе, Tiflis: Типография Я. I Lieberman, 1901, Volume IV С. 164.
5. Chopin, I.I. Historical monument of the state of the Armenian region in the era of its union with the Russian Empire. SPB., 1852.

- соединения к Российской империи. СПб., 1852.
6. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa California and New York, 1992 41
7. Lych H.F.B., Armenia, Travels and Studies, 2 vol. 1901
6. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa California and New York, 1992 41
7. Lych H.F.B., Armenia, Travels and Studies, 2 vol. 1901

Leyla Məmmədkərimova

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
leyla.agayeva.73@gmail.com

Leyla Mammadkarimova

Institute of Architecture and Art, ANAS
Doctor of Philosophy in Art History
leyla.agayeva.73@gmail.com

**XARİCİ MEMAR-
SƏYYAHLARIN
ƏSƏRLƏRİNDƏ QƏRBI
AZƏRBAYCAN
ABİDƏLƏRİNİN TƏSVİRİ**

**DESCRIPTION OF WESTERN
AZERBAIJAN MONUMENTS
IN THE WORKS OF FOREIGN
ARCHITECT-TRAVELERS.**

Xülasə: Məqalədə xarici rəssamlar tərəfindən çəkilmiş bir sıra əsərlərə diqqət yetirilir. Həmin əsərlərdə İrəvan şəhərinin qədim tərkibinə daxil olan memarlıq abidələri təsvir olunmuşdu. Bu unikal memarlıq əsərləri XVII əşdən başlayaraq xarici memar-səyyahların diqqətini cəlb etmişdi. Onların firçasından çıxmış və müxtəlif rakurslardan çəkilmiş təsvirlər, ayrı-ayrı tikililərin müəyyən dövrdəki fiziki vəziyyətini əks etdirir. Günümüə qədər gəlib çatmış rəsmlər, artıq milli memarlıq tarixinin öyrənilməsi işində istinad mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Bu təsvirlər tarixi memarlıq haqında aydın təəvvür yaradır və ardıcıl olaraq göstərir ki, bu şəhər orta əsrin son dövründə və yeni

Summary: The article focuses on a number of works by foreign artists. These works depicted architectural monuments that were part of the ancient city of Yerevan. These unique architectural works attracted the attention of foreign architect-travelers starting from the 17th century. The images created by their brush and drawn from different angles reflect the physical condition of individual buildings at a certain period. The paintings that have survived to this day are already considered a reference source in the study of the history of national architecture. These images create a clear idea of historical architecture and consistently show that this city was a typical Muslim city of the Armenian SSR in the late Middle Ages and the new era. The features of

dövründə Ermənistan SSR-in tipik müsəlman şəhəri idi. Tikililərin xüsusiyyətləri isə orta əsr Azərbaycan memarlıq ənənələrindən kənara çıxmırdı.

Bu baxımdan xarici müəlliflərin Jan Şarden, Dyuba De Monperre və Q. Qaqarinin memarlıq tikililərini özündə əks etdirən təsvirləri təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, memar-səyyahlar, memarlıq tikililəri, təsvirlər, xarici səyyahlar

Qərbi Azərbaycan ərazisi Bütöv Azərbaycanın tarixinə görə ən qədim, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə ən strateji, tətbiqinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir [2,s.9].

İrəvan şəhəri tarixən Qərbi Azərbaycanın mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzi olmuşdur. Şəhərinin XV-XVI əsrlərə salınması tarixi mənbələrdə əksini tapmışdır. Bununla bağlı XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yaşayış məntəqəsi kimi İrəvanın XV əsrdə salındığını yazır: “Hicri – 810 (1407-08)-cu ildə Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir Rəvan torpağına qədəm qoyduqda çox münbit, məhsuldar torpaq görür. Öz ailə üzvlərilə burada sakin olur. Gündən-günə

the buildings did not go beyond the medieval Azerbaijani architectural traditions.

In this regard, the images of foreign authors, which reflect the architectural buildings of Jean Chardin, Duba De Montperre and G. Gagarin, were included in the analysis.

Keywords: Yerevan city, architect-travelers, architectural buildings, images, foreign travelers.

The territory of Western Azerbaijan is one of the oldest regions of Azerbaijan in terms of history, the most strategic in terms of its geopolitical position, and the richest in terms of its application [2, p. 9].

The city of Yerevan has historically been an important economic, political, and cultural center of Western Azerbaijan. The establishment of the city in the 15th-16th centuries is reflected in historical sources. In this regard, the prominent Turkish geographer Evliya Çelebi, who lived and worked in the 17th century, writes that Yerevan was established as a settlement in the 15th century: “In AH 810 (1407-08), a merchant named Khasa Khan Lahijani, one of

düyü əkini hesabına varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoyur”(Çələbi E., 1997,s. 50) [1, s.8-9].

İrəvana dair təsvirlər tarix etibarilə XVII əsrdən başlasa da, burada İslam dini VII əsrdən yayılmağa başladığını əsas götürsək, bölgədə Azərbaycan kərpic və daş memarlığı örnəklərindən olan saysız məscidlər və dini xarakterli digər tikililər, eləcə də imarətlər, qalalar, karvansaralar və s. təbii ki mövcud olmuşdur. Lakin İslami dəyərlərin həyat normasına çevrildiyi qədim İrəvan şəhərindəki tikililərin çoxunun gah müharibələr, gah da bölgədə vaxtaşırı baş verən dağıdıcı zəlzələlər nəticəsində tam halda Avropa və rus memar – səyyahların təsvirləri zamana qədər gəlib çıxmadığını düşünmək olar.

Ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində, tədqiqatçıların araşdırmalarında İrəvan qaləsindəki Sərdar sarayı yaxınlığında yerləşən “Sərdar”, “Abbas Mirzə”, “Şah Abbas” adını daşıyan məscidlərin adları çəkilir. Lakin ayrı-ayrı adlar altında təqdim edilməsinə baxmayaraq, əslində söhbətin son dövr tədqiqat əsərlərində və rəsmi sənədlərdə adı Sərdar məscidi kimi qeyd olunan nadir memarlıq abidəsindən getdiyi müəyyən olunmuşdur.

Avropa və rus missionerlərinin xüsusi önəm verdikləri

Amir Temur’s merchants, set foot on the land of Ravan and saw very fertile, productive land. He settled here with his family. Day by day, he became rich through rice cultivation and laid the foundation of this large village” (Çelebi E., 1997, p. 50) [1, p. 8-9].

Although descriptions of Yerevan date back to the 17th century, and if we take into account that Islam began to spread here in the 7th century, countless mosques and other religious buildings, as well as mansions, fortresses, caravanserais, etc., which are examples of Azerbaijani brick and stone architecture, naturally existed in the region. However, it can be assumed that most of the buildings in the ancient city of Yerevan, where Islamic values became the norm of life, did not fully survive the descriptions of European and Russian architect-travelers, sometimes as a result of wars and sometimes as a result of the devastating earthquakes that periodically occurred in the region.

In different periods, in the works of travelers and in the studies of researchers, the names of the mosques named “Sardar”, “Abbas Mirza”, “Shah Abbas” located near the Sardar Palace in the Iravan Fortress are mentioned. However, despite being presented under different names, it has been

şəhər panoramları, istehkam qurğuları, qəsrlər, qalalar, limanlar, körpülər və s. ilə yanaşı artıq həmin dövrdə müəyyən keçmişə sahib, artıq tarix olmuş memarlıq tikililərinə - məscidlərə, xatirə tikililərinə, saraylara, imarətlərə də ən azından ekzotik maraqları vardı. Bu marağın nəticəsi olaraq tarixi şəhərlərimizdə mövcud olmuş bir sıra mühüm memarlıq tikililərinin ilkin görkəmi ilə əyani şəkildə tanış ola bilirik. “Azərbaycanda olmuş (XVII əsr) əcnəbi müəlliflərin təsvirlərində daha çox yer alan, hər şəhərin memarlığında özəl, bir çox hallarda dominant mövqə tutan məscidlər idi” [4, s.61].

Qərbi Azərbaycan abidələri avropa memar-rəssamlarının diqqət mərkəzində yayımadığı üçün, qravürçü-rəssam Jak İppolit Vanderbür tərəfindən də Əmir Səəd məqbərəsi fərqli baxış bucağından kağız üzərinə həkk edilmişdir. Rəsmdə qədim məqbərənin arxa planında iki möhtəşəm məscidin minarələri təsvir edilir ki, hal hazırda İrəvanda onların heç birindən əsər-ələmət qalmayıb. İki ayrı-ayrı rəssamın memarlıq quruluşuna görə fərqli olmayan, lakin rəng və tərtibat baxımından fərqlənən türbəni həcmli xatirə tikilisi kimi qiymətləndirmək olar. Nəhəng

established that in fact the conversation is about a rare architectural monument whose name is mentioned as the Sardar Mosque in recent research works and official documents.

Along with the city panoramas, fortifications, castles, fortresses, ports, bridges, etc., which European and Russian missionaries attached special importance to, they also had at least an exotic interest in architectural buildings that had a certain past and had already become history - mosques, memorial buildings, palaces, mansions. As a result of this interest, we can visually get acquainted with the initial appearance of a number of important architectural buildings that existed in our historical cities. “The mosques that occupied a special, and in many cases dominant, position in the architecture of each city were more prominent in the descriptions of foreign authors who visited Azerbaijan (17th century)” [4, p.61]. Since the monuments of Western Azerbaijan were not in the spotlight of European architects and artists, the engraver-painter Jacques Hippolyte Vanderbuer also engraved the Amir Saad mausoleum on paper from a different perspective. The painting depicts the minarets of two magnificent mosques in the background of the ancient

görünüşi ilə fərqlənən türbə demək olar ki dövrünün şah memarlıq abidəsi sayılırdı. Bu türbə Şardenin tərəfindən tək obyekt kimi deyil şəhər panoramında xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Rəsmdə işarələnmiş (E) məhz Əmir Səəd türbəsidir [şək.1,2,3]. *“Azərbaycanda olmuş XVII əsr əcnəbi müəlliflərin təsvirlərində daha çox yer alan, hər şəhərin memarlığında özəl, bir çox hallarda dominant mövqe tutan məscidlər idi. Tipik müsəlman şəhəri olan İrəvanda da rəsmlərə isnadla bunun belə olduğunu görürük”*.

Qərbi Azərbaycan ərazisində çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, qəbiristanlıqlar, məqbərələr, qəbirüstü abidələr və s. Mövcud olmuşdur. İrəvan şəhərindəki Xan sarayı, məscidlər, karvansaralar haqqında memarların, səyyahların, arxeoloqların, rəsamların əsərlərində geniş məlumatlar verilmişdir. “Rəsmi məlumatlara görə, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının ərazisində hər biri bir memarlıq əsəri olan 310 məscid mövcud olmuşdur” [6].

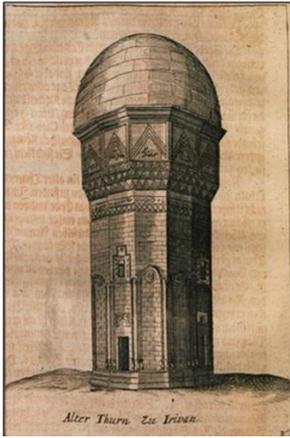
İrəvan şəhərini təsvir edən Avropa və rus səyyahları və tədqiqatçıların əsərlərində həm miqyasına, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq

mausoleum, neither of which remains in Yerevan today. The mausoleum, which is not different in terms of architectural structure by two separate artists, but differs in terms of color and design, can be assessed as a voluminous memorial building. The mausoleum, distinguished by its gigantic appearance, was almost considered a masterpiece of architecture of its time. This mausoleum is not a single object by Chardin, but attracts special attention in the city panorama. The (E) marked in the painting is the mausoleum of Amir Saad [fig. 1, 2, 3]. *“The mosques that were most prominent in the descriptions of 17th-century foreign authors who visited Azerbaijan, and which held a special, and in many cases dominant, position in the architecture of each city, were mosques. We see this also in Yerevan, a typical Muslim city, according to the paintings.”*

There were a large number of historical and architectural monuments, caravanserais, mansions, mosques, cemeteries, mausoleums, tombstones, etc. in the territory of Western Azerbaijan. Extensive information about the Khan's Palace, mosques, caravanserais in the city of Yerevan has been provided in the works of architects, travelers, archaeologists, and artists.

abidəsi kimi Göy məscidin adı birinci çəkilir. “İrəvanda ən böyük iki məsciddən biri 1687-ci ildə tikilmiş Şir məscidi və 1776-cı ildə tikilmiş Göy məscid idi. Güzəlliyi ilə fərqlənən Göy məscid şəhərin ən böyük dini tikilisi sayılırdı” Rəssam N. Qruşevin çəkdiyi “Göy məscid” rəsminə [şək.4.] dini memarlıq tikilisi (hal-hazırda İrəvanda səkkiz məsciddən yeganə qalan məsciddir) çox dəqiq əks edilmişdir.

"According to official data, at the beginning of the 20th century, there were 310 mosques, each of which was an architectural masterpiece, in the territory of the Yerevan province" [6]. In the works of European and Russian travelers and researchers describing the city of Yerevan, the Blue Mosque is mentioned first as the most magnificent architectural monument of the city due to both its scale and beauty.

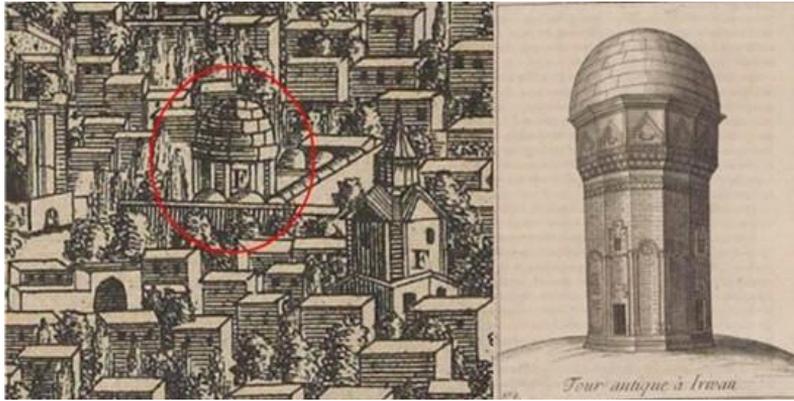
Şəkil 1 J. Şarden. İrəvan. 1687. Əmir Səəd məqbərəsi

Figure 1 J. Chardin. Yerevan. 1687. Mausoleum of Amir Saad

Şəkil 2. J. Vanderbür. Əmir Səəd məqbərəsi. 18,5x15,5 sm. Gennadius Kitabxanası Afinadakı Amerika Klassik Tədqiqatları Məktəbi

Figure 2. J. Vanderbur. Mausoleum of Amir Saad. 18.5x15.5 cm. Gennadius Library American School of Classical Studies at Athens

Şəkil 3. J.Şardin. 1687. Əmir Səəd məqbərəsi. Mənbə: Andreh Marouti

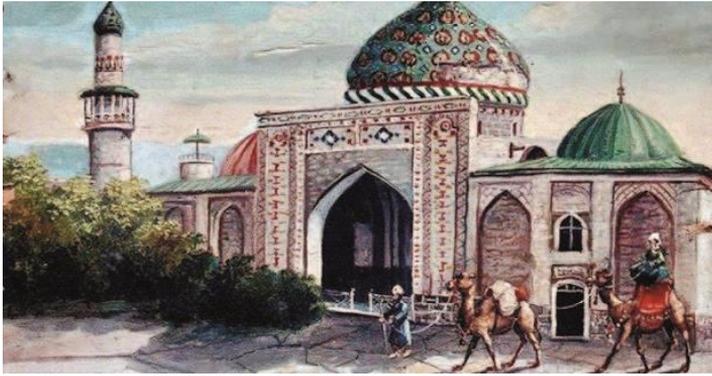
Figure 3. J. Chardin. 1687. Mausoleum of Emir Saad. Source: Andreh Marouti

Bir çox mənbələrdə “Cərdar məscidi” kimi qeyd edilən tikili adı çəkilən məsciddən tək minarəli olduğu üçün fərqlənir. N. Qruşevin rəsminə bədi memarlıq həlli dini janrda, əlvan rəng politrasında, həcmli, dinamik şəkildə yerinə yetirilmişdi. Əsəri asimmetrik qiymətləndirmək olar.

Əsərə baxdıqda orta əsr memarlıq tikilisi olduğu müəyən edilir. Tək minarəli asimmetrik kompozisiya quruluşuna malik olan məscidin fasad həlli mərkəzi portal və nəhəng günbəz formaları ilə tamamlanır. Bu əsərdə (İslam ölkələrinin rəng simvolu olaraq qəbul edildiyi üçün) firuzəyi və yaşıl rəng dominant olaraq qəbul edilib.

“One of the two largest mosques in Yerevan was the Lion Mosque, built in 1687, and the Blue Mosque, built in 1776. The Blue Mosque, distinguished by its beauty, was considered the largest religious building in the city.” The painting “Blue Mosque” by artist N. Grushev [fig. 4.] very accurately reflects the religious architectural structure (currently the only one left out of eight mosques in Yerevan).

The building, which is mentioned in many sources as the “Jardar Mosque”, differs from the mentioned mosque in that it has a single minaret. In N. Grushev’s painting, the artistic architectural solution was performed in a religious genre, in a colorful color

Şəkil 4. N.V.Qruşev. İrəvanda Göy məscidi.

Figure 4. N.V. Grushev. Blue Mosque in Yerevan.

Avropa rəssamlarından Dubua de Monperenin çəkdiyi qravürdə də eyni fasad həlli öz əksini tapmışdır.

Rəssamın Qafqazda çəkdiyi təsvirlərində daha çox dini tikililərə diqqət yetirdiyini görürük. İrəvan şəhərindəki Göy məscid də onun mina misəldir. [şək. 5, 6]. Burada rəssam fərqli işləmə texnikasını seçmişdir. O, məscidin fasadını qrafik texnikada çəkmişdir. Fasadın orta hissəsində üzəri nəbati naxışlarla işlənmiş, hər iki tərəfi isə həndəsi naxışlarla bəzədilmiş hündür minarələr təsvir edilmişdir. Portalın üst hissəsində olan günbəz özünün möhtəşəm görünüşü ilə diqqəti cəlb edir. Minarələrin yan tərəflərində tağ şəkilli dörd böyük pəncərə tikilinin daxilini işıqlandırır.

palette, in a voluminous and dynamic manner.

The work can be assessed as asymmetrical. Looking at the work, it is determined that it is a medieval architectural building. The facade solution of the mosque, which has an asymmetrical compositional structure with a single minaret, is completed with the central portal and huge dome forms. In this work (since it is considered a color symbol of Islamic countries), turquoise and green colors are dominant. The same facade solution is also reflected in the engraving by one of the European artists, Dubois de Montperre.

We see that the artist paid more attention to religious buildings in his depictions of the Caucasus. The Blue Mosque in the city of Yerevan is also an example of his engraving. [Fig. 5,

Tikilinin rəngli kaşı təsiri bağışlayan işlənmə texnikası bizə, onu xarakterizə etmək imkanını verir. Xətti prinsip konturları vurğulanır və tonal rəngləmə üstünlük təşkil edir. Təsvirə baxdıqda qrafik istiqamət bəlli olur. Memarlıq nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda Göy məscidin fasad həllində portal kompozisiyanın əsas yer tutduğu görünür. Məscidin digər təsvirinə nəzər salsaq, çox təfərrüatlı işləndiyini görürük.

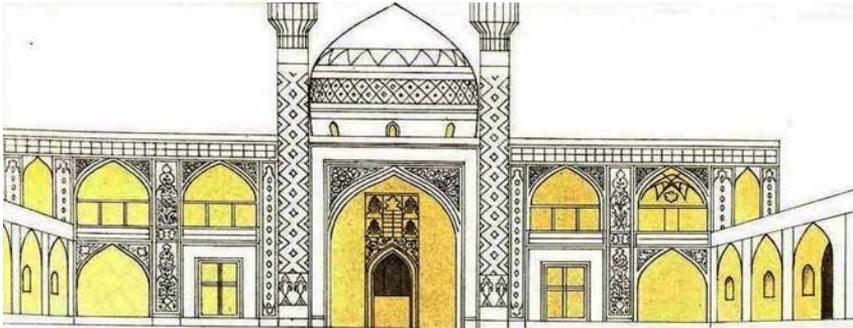
Rəssam daha çox sarı, firuzəyi, qəhvəyi, ağ, qara rənglərdən istifadə etmişdir. Bu kompozisiyanın əsas komponentləri həndəsi və nəbati ornamentlərdir. Təzadlı rəng həllinə malik təsvirdə memarlıq ünsürlərindən istifadə olunmuşdu. Tağ şəklində pəncərə formalarında ki şəkəbə ilə onun Şərq memarlıq üslubuna aid olduğunu vurğulanır. Rəsmə diqqətlə baxdıqda, onun həyət kompozisiyalı məscidlər qrupuna mənsub olduğunu ayırd etmək olur.

Rəssam daha çox sarı, firuzəyi, qəhvəyi, ağ, qara rənglərdən istifadə etmişdir. Bu kompozisiyanın əsas komponentləri həndəsi və nəbati ornamentlərdir. Təzadlı rəng həllinə malik təsvirdə memarlıq ünsürlərindən istifadə olunmuşdu.

6]. Here the artist chose a different working technique. He painted the facade of the mosque in a graphic technique. In the middle of the facade, tall minarets are depicted, decorated with floral patterns, and on both sides with geometric patterns. The dome at the top of the portal attracts attention with its magnificent appearance. Four large arched windows on the sides of the minarets illuminate the interior of the building.

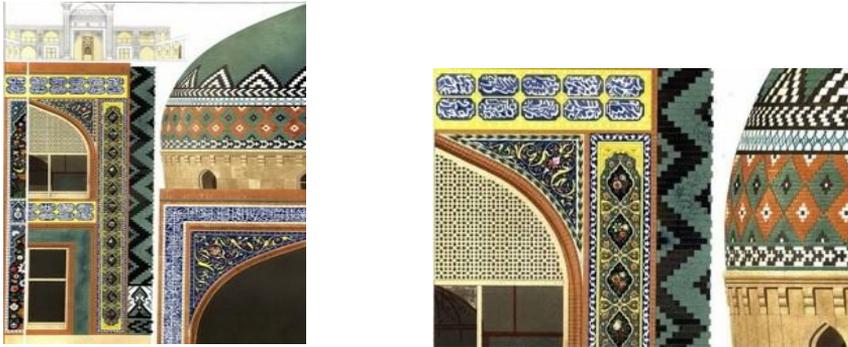
The technique of processing, which gives the building the effect of colored tiles, allows us to characterize it. The linear principle outlines are emphasized and tonal coloring prevails. When looking at the image, the graphic direction becomes clear. When approached from an architectural point of view, it seems that the portal composition occupies the main place in the facade solution of the Blue Mosque. If we look at another image of the mosque, we see that it is very detailed.

The artist used mostly yellow, turquoise, brown, white, black colors. The main components of this composition are geometric and floral ornaments. Architectural elements were used in the image with a contrasting color solution. The arch-shaped window forms emphasize its belonging to the Eastern architectural style with a grid.

Şəkil 5. Q. Qaqarin. İrəvan. Göy məscid fasadı. 1840-1853.
“Mənzərəli Qafqaz” albomundan

Figure 5. G. Gagarin. Yerevan. Facade of the Blue Mosque.
1840-1853. From the album “Scenic Caucasus”

Şəkil 6. Q. Qaqarin. İrəvan. Göy məscid. Kaşı mozaikəsindən hissə.
“Mənzərəli Qafqaz” albomundan.

Figure 6. G. Gagarin. Yerevan. Blue Mosque. Part of the tile mosaic. From
the album “Scenic Caucasus”.

Tağ şəklində pəncərə formalarında ki şəkə ilə onun Şərq memarlıq üslubuna aid olduğunu vurğulanır. Rəsmə diqqətlə baxdıqda, onun həyət kompozisiyalı məscidlər qrupuna mənsub olduğunu ayırd etmək olur.

XIX əsr Avropa və rus səyyahlarının möhtəşəm memarlıq nümunəsi olan Göy məscid və

When looking closely at the image, it is possible to distinguish that it belongs to the group of mosques with courtyard compositions.

The Blue Mosque and the Sardar Mosque, magnificent architectural examples of 19th century European and Russian travelers, attract attention in the images of the artist Dubois de

Sərdar məscidi rəssam Dyubua de Monperenin təsvirləndə diqqəti cəlb edir. Monperenin maraqlı doğuran rəsmlərindən sayılan İrəvan Göy məscidi (1843) və Sərdar məscidi (1843) öz kompozisiya həlli ilə digərlərinin arasında seçilir. Bu dini kompleks portal-gümbəz kompozisiyalı məscidlər tipinə aiddir. Fasad simmetrik olaraq düzbucaqlı formada ahəngdar şəkildə bölünür. Fasadda görünən gümbəz ehtimal ki, məqsurəli gümbəzdür. Təmtəraqlı bəzək vurulan gümbəzdəki naxışların rəngləri eynilə giriş portalının üzərində də izlənilir. Bu məscidin kompozisiyasının səciyyəvi xüsusiyyəti tağşəkilli olmasıdır [şək.7,8], [3, s.130-136].

Göy məscidin əsas gümbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər gümbəzləri rəngli kaşılara və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir. Sərdar məscidinin tünd mavi gümbəzinin açıq səma ilə bütöv bir ahəng təşkil etdiyini, portaldakı lövhə üzərində isə ağ rənglə quran ayələri həkk olunduğunu, divar sütunları üzərində ucalan minarələrin üzərinin kvadratşəkilli tünd mavi və açıq mavi kaşılara bəzədildiyi təsvir edilib [şək.8].

Montperre. The Iravan Blue Mosque (1843) and the Sardar Mosque (1843), which are considered to be among the most interesting paintings by Montperre, stand out among the others with their compositional solution.

This religious complex belongs to the type of mosques with portal-dome composition. The facade is symmetrically divided into a rectangular shape in a harmonious manner. The dome visible on the facade is probably a maksura dome. The colors of the patterns on the dome, which is decorated with luxurious decorations, are also traced on the entrance portal. A characteristic feature of the composition of this mosque is its arched shape [fig. 7, 8], [3, pp. 130-136].

The main dome, outer walls, columns, inner walls, and numerous other domes of the Blue Mosque are decorated with colorful tiles and beautiful images.

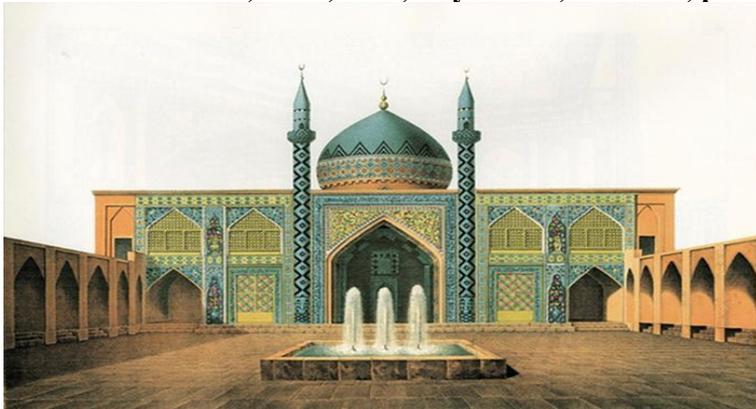
The main dome, outer walls, columns, inner walls, and numerous other domes of the Blue Mosque are decorated with colorful tiles and beautiful images.

It is described that the dark blue dome of the Sardar Mosque forms a complete harmony with the open sky, the white inscriptions of the Qur'an are engraved on the plaque on the portal, and the minarets towering over the wall columns are decorated with square dark blue and light blue tiles [fig.8].

Şəkil 7. Dübua de Mon Pere. Qravürçü Erkül Nikole. “Göy məscid”. 1843. (Frédéric Dubois de Montpéroux. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée - Volume III, Paris, 1839, Voyes atlas, III serie, pl. 24)

Fig. 7. Dubois de MonPere. Engraver Erkul Nikole. "Blue Mosque". 1843. (Frédéric Dubois de Montpéroux. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée - Volume III, Paris, 1839, Voyes atlas, III series, pl. 24)

Şəkil 8. Dübua de Mon Pere. Qravürçü Erkül Nikole. İrəvan. Sərdar məscidi. 1843.

Figure 8. Dubois de Mon Pere. Engraver Hercule Nicolle. Yerevan. Sardar Mosque. 1843.

Sərdar məscidinin önündə Şərqi ənənəsinə uyğun, hər iki tərəfində hücrələrinin izləri hələ də qalan geniş həyətdə daha bir kiçik yay məscidi yerləşir. Bu tip yay məscidləri Şərqi bir qayda olaraq əsas tikilinin qarşısında, üzü şimala doğru tikilir.

Nəticə etibarlı ilə yuxarıda qeyd olunan rus və Avropa memar - rəssamlarının yaradıcılığında yer alan memarlıq tikililərinin təsvirlərinə fasiləsiz olaraq elmi diqqət ayrılmalıdır. Bugünün gözü ilə baxdıqda Azərbaycanın tarixi memarlıq tikililəri və şəhərlərini təsvir edən örnəklərin təmsalında rus və Avropa rəssamlığının bizim ölkəmizə münasibətdə yerinə yetirdikləri işin nə kimi məqsədlər daşdığından asılı olmayaraq bir sənət sahəsi olaraq öz tarixilik və sənədlilik funksiyasını yetərli dərəcədə dolğun yerinə yetirdiyini söyləyə bilərik.

In front of the Sardar Mosque, in accordance with the Eastern tradition, in a large courtyard with traces of cells on both sides, there is another small summer mosque. This type of summer mosques are usually built in the East in front of the main building, facing north.

Consequently, scientific attention should be paid to the descriptions of architectural structures in the work of the above-mentioned Russian and European architects and artists. Looking at it from today's perspective, we can say that, regardless of the goals of their work in relation to our country, Russian and European painting, in the form of examples depicting historical architectural structures and cities of Azerbaijan, has sufficiently fulfilled its historical and documentary function as an art form.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov İ.B., Qədim Azərbaycan şəhəri -İrəvan. / İ.B. Bayramov.- Ankara: 2023, 210 səh. s. pdf
2. Ələkbərli, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri / Ə.Ələkbərli. – Bakı: – 2007. – 272s.
3. Məmmədkərimova L.M., // Köhnə İrəvan şəhərinin tarixi

Reference:

1. Bayramov I.B., Ancient Azerbaijan city - Yerevan. / I.B. Bayramov.- Ankara: 2023, 210 p. pdf
2. Alakbarli, A. Monuments of Western Azerbaijan / A. Alakbarli. – Baku: – 2007. – 272p.
3. Mammadkarimova L.M., // Historical architecture of the old

- memarlığı səyyahların təsvirlərində – Bakı:, – Memar jurnalı, – №31 s.130-136
4. Məmmədkərimova L.M., XVI-XX əsrlər Azərbaycan və İran təsviri sənətində memarlıq : / dissertasiya işi / – Bakı, 2022. – 113s.
5. Панорама города Еревана в начале XVII века из произведения французского путешественника Жана Шардена (1643-1713) Руан (Франция): – 1723.
6. https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html
- city of Yerevan in the descriptions of travelers – Baku:, – Architect's journal, – №31 p.130-136
4. Mammadkarimova L.M., Architecture in the fine arts of Azerbaijan and Iran of the XVI-XX centuries: / dissertation work / – Baku, 2022. – 113p.
5. Panorama of the city of Yerevan at the beginning of the 17th century from the work of the French traveler Jean Chardin (1643-1713) Rouen (France): – 1723.
6. https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

Zərnaz İmanzadə

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
elmi işçisi
BMA-nın müxbir üzvü
zarnaz.imanzade@yahoo.com

Zarnaz İmanzade

ANAS Institute of Architecture and Art,
Researcher, Professor IAA,
zarnaz.imanzade@yahoo.com

SƏRDAR SARAYI MÜSƏLMAN ŞƏRQİ SARAY MEMARLIĞININ NÜMUNƏSİ KİMİ

THE SARDAR PALACE AS AN EXAMPLE OF MUSLIM EASTERN PALACE ARCHITECTURE

Annotasiya: Müsəlman Şərqinin bədii məktəbləri həmişə fəal qarşılıqlı əlaqədə olmuş, formal üsulları, dekorativ motivləri və kompozisiya həllərini mübadilə etmişlər. Hətta coğrafi cəhətdən uzaq bölgələr belə memarlıq düşüncəsinin ümumi prinsiplərini qoruyaraq, onları yerli mədəni və təbii şəraitə uyğunlaşdırmışlar. Bu dialoq ümumbəşəri formaların və simvolik sistemlərin inkişafına səbəb olmuşdur ki, bunu müsəlman Şərqi ölkələrinin saray memarlığında izləmək olar. Məqalə müsəlman Şərqi saraylarının və vaxtilə İrəvanda mövcud olmuş Sərdar sarayının (Xan sarayının) memarlıq-plan quruluşu, məkan təşkili və dekorativ tərtibatının müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Saraylarda

Annotation: The artistic schools of the Muslim East have always been in active interaction, exchanging formal methods, decorative motifs, and compositional solutions. Even geographically distant regions, while preserving the general principles of architectural thought, adapted them to local cultural and natural conditions. This dialogue led to the development of universal forms and symbolic systems, which can be observed in the palace architecture of the Muslim East. The article is devoted to a comparative analysis of the architectural-planning structure, spatial organization, and decorative design of the palaces of the Muslim East and the Sardar Palace (Khan's Palace), which

daxili həyətlərin rolu və su simvolikasının istifadəsi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. İslam saray memarlığının ümumi prinsipləri, həmçinin mədəni və siyasi kontekslə şərtlənmiş regional fərqlər müəyyən edilmişdir. Beləliklə, tədqiqat İslam saray ənənələrinin müxtəlif regionlardakı qarşılıqlı əlaqəsini, universal memarlıq modellərinin yerli şəraitə necə uyğunlaşdırıldığını nümayiş etdirir və həmçinin Sərdar sarayının məşhur müsəlman Şərqi sarayları sırasında yerini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Müsəlman Şərqi, saray, Sərdar sarayı, Azərbaycan, İrəvan, Xan sarayı, memarlıq

Həyatın rəngarəng tələblərindən irəli gəlmiş tikililər arasında memarlığın ən mühüm qollarından birini təşkil edən saraylar müsəlman ölkələrinin tikinti sənətində şərəfli yer tutur. Görənləri valeh edən zinətli və dəbdəbəli saray kompleksləri səyyahlarda silinməz təəssüratlar yaratmış və onların təsvirlərində digər görməli yerlərlə yanaşı hər zaman vəsf edilmişlər. Orta əsr müəllifləri adi yaşayış evləri haqqında qısa danışdıqları halda, saray

once existed in Yerevan. The role of interior courtyards and the use of water symbolism in palaces are examined. General principles of Islamic palace architecture, as well as regional differences conditioned by cultural and political contexts, have been identified. Thus, the study demonstrates the interconnection of Islamic palace traditions in different regions, how universal architectural models were adapted to local conditions, and also determines the place of the Sardar Palace among the famous palaces of the Muslim East.

Keywords: Muslim East, palace, Sardar Palace, Azerbaijan, Yerevan, Khan's Palace, architecture

Among the structures arising from the diverse demands of life, palaces - forming one of the most important branches of architecture - occupy an honorable place in the building art of Muslim countries. The ornate and luxurious palace complexes that fascinated their viewers left indelible impressions on travelers, and in their descriptions, alongside other sights, they were always praised. While medieval authors spoke briefly about ordinary residential houses, they described palace structures in great detail.

tikililərini olduqca təfsilatı ilə təsvir etmişlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman Şərqi bədii məktəbləri həmişə fəal qarşılıqlı əlaqədə olmuş, formal üsulları, dekorativ motivləri və kompozisiya həllərini mübadilə etmişlər. Şərqi ölkələrinin incəsənətindəki oxşar cəhətlərdən danışarkən sənətşünaslıq doktoru K.Kərimov bu məsələdə ideologiya, estetik və etik baxışların ümumiliyi və dinin vahidliyinin böyük rol oynadığını göstərmişdir. Bu amillər Şərqi ölkələrində sarayların memarlıq-kompozisiya həllərində də ümumi cəhətlərin yaranmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Hətta coğrafi cəhətdən uzaq bölgələr belə memarlıq düşüncəsinin ümumi prinsiplərini qoruyaraq, onları yerli mədəni və təbii şəraitə uyğunlaşdırmışlar. Bu dialoq saray memarlığında bütün müsəlman Şərqi boyunca izlənilən umumbəşəri formaların və simvolik sistemlərin inkişafına səbəb olmuş və müsəlman Şərqi sarayları funksional məqsəduyğunluğun, simvolik zənginliyin və zərif dekorativliyin sintezinin təmsilçilərinə çevrilmişlər. Məşhur şərqşünas B.V.

Veymarnın təbiri ilə desək – “bu müxtəliflikdə oxşarlıqdır”.

Hökmdar sarayları hovuzlu, axar sulu həyətləri, köşklü, günbəzli

It should also be noted that the artistic schools of the Muslim East have always been in active contact, exchanging formal techniques, decorative motifs, and compositional solutions. Speaking about similarities in the arts of Eastern countries, art historian K. Karimov pointed out that the commonality of ideology, aesthetic and ethical views, and the unity of religion played a major role in this matter. These factors significantly influenced the emergence of common features in the architectural-compositional solutions of palaces in Eastern countries. Even geographically remote regions preserved the general principles of architectural thought while adapting them to local cultural and natural conditions. This dialogue gave rise to the development of universal forms and symbolic systems observable throughout the palace architecture of the Muslim East. Thus, Muslim Eastern palaces became representatives of the synthesis of functional expediency, symbolic richness, and refined decorativeness.

As the famous orientalist B. V. Weimarn put it - “this is similarity in diversity.”

Royal palaces combined courtyards with pools and flowing water, gardens with pavilions and domed kiosks. Palace gardens, famous for flowers of rare beauty,

pavilyonlu bağları özündə birləşdirirdi. Nadir gözllikdə çiçəkləri ilə məşhur olan saray bağları memarlıq formasında cənnət bağı və ilahi nizam ideyasını təcəssüm etdirirdi. Hökmdarlar baxanları heyrətə gətirmək üçün müxtəlif incəliklərə sahib olmağa can atırdılar. Müsəlman sarayları orta əsr Şərq ədəbiyyatına nüfuz etmiş, miniatürlərdə təsvir olunmuş, “Min bir gecə” nağıllarında dəfələrlə xatırlanmışdır.

T.Staradub-Yenikeyeva şərq sarayları barədə yazır: “Min bir Gecə” nağılları qəhrəmanlarının düşdüyü saraylar Ön Asiya və Şərq Aralıq dənizi üçün səciyyəvi olan daxili bağ-həyəti olan evlərə bənzəyirdi. Hekayələrdən birinin rəvayətçisi uzun gəzintilərdən sonra “qara daşdan tikilmiş və dəmir ilə bəzədilmiş saray” gördü. Sıra-sütunlu qalereyaya apararı ikitaylı darvazaları keçdikdən sonra o, “ipək və ulduz naxışlı xalçalar və aşağıya endirilmiş (bu gizli şəkildə varlığa işarədir) pərdələrlə bəzədilmiş” saray otaqlarına keçdi. Sarayın ortasında bir-birinin qarşısında dörd eyvanı, fəvvarəli hovuzu, daş skamyaları olan bir həyət vardı. Hovuzun üzərində saf qızıldan hazırlanmış ağızlarından mirvari və yaqut kimi parıldayan su püskürən dörd aslan dayanmışdı. Üzərinə qızıldan tor çəkilmiş sarayın ətrafında quşlar uçurdu. Bu tor quşların yuxarı qalxmasına mane

embodied in architectural form the idea of paradise gardens and divine order. Rulers strove to possess various refinements in order to astonish those who beheld them. Muslim palaces permeated medieval Eastern literature, were depicted in miniatures, and were repeatedly mentioned in the tales of “One Thousand and One Nights.”

T. Staradub-Yenikeyeva, writing about Eastern palaces, notes: the palaces into which the heroes of “One Thousand and One Nights” found themselves resembled houses with inner courtyard-gardens characteristic of Western Asia and the Eastern Mediterranean. In one story, the narrator, after long wanderings, saw “a palace built of black stone and decorated with iron.” Passing through double gates leading to a columned gallery, he entered palace rooms “adorned with carpets of silk and star-shaped patterns, and with curtains lowered (a hidden sign of wealth).” In the middle of the palace was a courtyard with four facing iwans, a fountain pool, and stone benches. Above the pool stood four golden lions, from whose mouths spouted water sparkling like pearls and rubies. Around the palace, covered with a golden net, birds flew - the net preventing them from flying higher. Then T. Staradub-Yenikeyeva continues: “If we move away from the moderately softened

olurdu”. Sonra T.Staradub-Yenike-yeva sözünə davam edir: “Burada kifayət qədər mülayim olan nağıl əlavələrindən uzaqlaşsaq, real tikilini təsəvvür etmək çətin deyildir... Bu universal kompozisiya müsəlman Şərfinin mülki memarlığında geniş şəkildə istifadə olunurdu”.

XX əsrin əvv əllərində İrəvan qalasında mövcud olmuş, orta əsr müsəlman mədəniyyətinin ən maraqlı nümunələrindən biri və Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılan Sərdar sarayı və ya Xan sarayı, şərq saraylarına xas olan ideyaları təcəssüm etdirmək baxımından olduqca səciyyəvidir.

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, başlıca memarlıq ideyasının nəzərə çarpdırılması, haqqında danışdığımız saray kompozisiyalarına xas olan əsas əlamətdir. Bu tikililər təkcə hökmdarların iqamətgahı deyil, həm də hakimiyyətin məkan nümayişi olmuşdur. Sarayların adətən şəhər ərazisinin ən yüksək yerində qala divarları arasında inşa edilməsi təkcə strateji ehtiyacla bağlı olmayıb, həm də hökmdarların rəiyyət üzərində ağalığını göstərmək, şəhərlərin plan quruluşunda və siluetində onların rolunu nəzərə çarpdırmaq məqsədi güdmüşdür. (şək.-2)

Ahəgdar biçimli, incə naxışlı Sərdar sarayı da şəhərin ən hündür yerində, İrəvan qalasının strateji

fairy-tale additions here, it is not difficult to imagine a real building... This universal composition was widely used in the civil architecture of the Muslim East.”

Until the early XX century, one of the most remarkable examples of medieval Muslim culture and a true jewel of Azerbaijani architecture - the Sardar Palace, also known as the Khan's Palace, which existed within the Yerevan Fortress, was highly characteristic in terms of embodying ideas typical of Eastern palaces.

First of all, it should be emphasized that the demonstration of the principal architectural idea was a defining feature of the palace compositions under discussion. These structures were not merely residences of rulers but also spatial representations of authority. The construction of palaces, usually on the highest ground within city fortifications, was not only a matter of strategic necessity but also served to symbolize the ruler's dominance over his subjects, highlighting their role in the planning and silhouette of cities (fig. 2).

The harmoniously shaped and finely ornamented Sardar Palace was likewise located in the highest point of the city, in the strategically advantageous and picturesque northwestern part of the Yerevan Fortress, and occupied an area of about 1 hectare. For comparison, one

cəhətdən əlverişli və mənzərəli şimal-qərb hissəsində yerləşirdi və təxminən 1 ha əraziyə malik idi. Müqayisə üçün Bakıdakı, təxminən eyni əraziyə malik, Şirvanşahlar sarayını yada salmaq kifayətdir. Onun qərb fasadı Zəngi çayının sahili boyunca şimaldan cənuba 160 m məsafədə uzanırdı. Ərazinin xarakterinə müvafiq şəkildə planlaşdırılmış saray mənzərəli görünüşə və bədii-estetik təəssüratı gücləndirən kəskin rakurslu perspektivə malik idi. Zəngi çayı və onun sahilində salınmış sərdar bağı sarayın plan kompozisiyasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir, onun bədii-estetik keyfiyyətlərini gücləndirməklə yanaşı mikroiqlimini də yaxşılaşdırırdı.

Bu saray öz inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçmiş və canlı orqanizm kimi inkişaf edərək genişlənmişdi. Əlimizdə sarayın ilkin plan quruluşunu bərpa etməyə imkan verə biləcək sənədlər yoxdur. Lakin 1837-ci ildə İrəvanın işğalından sonra rus mühəndisləri tərəfindən tərtib edilmiş planlar sayəsində kompleksin sonrakı dövr strukturu haqqında fikir yürütmək olar ki, bu da bizə onun müsəlman Şərqi sarayları ilə müqayisəli təhlilini aparmaq imkanı verir. Müxtəlif dövrlərdə sarayda olmuş ziyarətçilərin (Rusiya yazıçısı və diplomatı A. S. Qriboyedov -1819-cu il, Fransız səyyahı,

may recall the Shirvanshahs' Palace in Baku, which covered a similar area. The western façade of the palace stretched 160 meters from north to south along the bank of the Zangi River. Planned in accordance with the landscape, the palace enjoyed a scenic view and a sharply angled perspective that enhanced its artistic and aesthetic impression. The Zangi River and the Sardar Garden planted along its bank functioned as part of the palace's compositional plan, simultaneously enhancing its artistic qualities and improving its microclimate.

This palace went through several developmental stages and expanded like a living organism. We lack documents that would allow us to reconstruct its earliest planning structure. However, thanks to the plans prepared by Russian engineers after the occupation of Yerevan in 1837, it is possible to form an idea of the later structure of the complex. This, in turn, enables us to carry out a comparative analysis with other Muslim Eastern palaces. Numerous notes, photographs, and drawings left by visitors to the palace in different periods -among them Russian writer and diplomat A. S. Griboyedov (1819), French traveler, geologist, and artist Frédéric Dubois de Montperreux (1833), German traveler August von Haxthausen (1843), and others - also provide us

geoloq və rəssamı Fredrik Düyuba de Monpere -1833-cü il, alman səyyahı Avqust fon Haksthausen -1843-cü il və s.) çoxsaylı qeydləri, fotoşəkilləri, rəsm əsərləri bizə həmçinin sarayın memarlığı və dekorativ tərtibatı haqqında danışmağa imkan yaradır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, müsəlman Şərqi saraylarının memarlığı bir neçə fundamental prinsipi özündə cəmləşdirir ki, bunları biz vaxtilə İrəvanın bəzəyi olmuş və erməni vandalları tərəfindən yer üzündən silinmiş Sərdar sarayının memarlıq-plan quruluşu, həcm-məkan tərtibatı və dekorativ bəzək həlində də görürük. Bu xarakterik xüsusiyyətləri ardıcılıqla nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

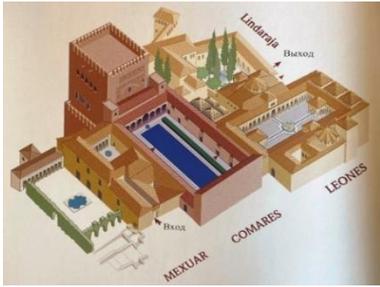
Kompleksə daxil olan tikililərin kompozisiya özəyi kimi çıxış edən hovuzlu və fəvvarəli həyətlər - “səxn” müsəlman Şərqi saraylarının planlaşdırma quruluşunun əsasını təşkil edirdi. Müxtəlif ölkələrdə bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmış (təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, möhtəşəm sarayların bir çoxu müxtəlif səbəblər üzündən dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır) sarayların planlarını yan-yanə qoyduqda bu səciyyəvi xüsusiyyət çox aydınlıqla nəzərə çarpır. (şək. 1)

with valuable insights into the palace's architecture and decorative arrangements.

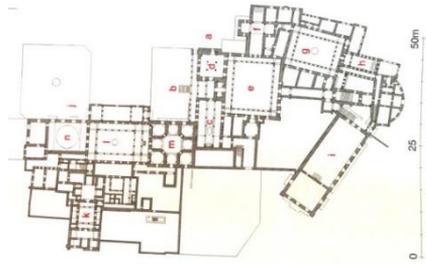
Thus, from what has been said above, it becomes clear that the architecture of Muslim Eastern palaces embodies several fundamental principles, which are also evident in the architectural planning, spatial arrangement, and decorative solutions of the Sardar Palace - once the ornament of Yerevan but erased from the earth by Armenian vandalism. We will now attempt to examine these characteristic features in sequence. At the core of the composition of the structures comprising the complex were courtyards with pools and fountains - “sahn” - which formed the basis of the planning structure of Muslim Eastern palaces. When comparing the plans of palaces that have survived to our time (unfortunately, many magnificent palaces have not survived for various reasons), this distinctive feature becomes clearly noticeable (fig. 1).

The courtyard served as a connecting space, linking residential chambers, reception halls (divankhanas), and service areas.

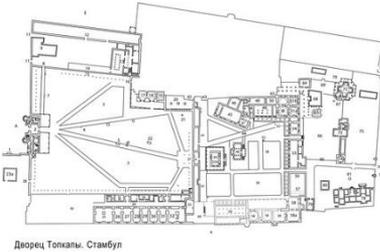
Sərdar sarayı müsəlman şərq saray memarlığının nümunəsi kimi
 The sardar palace as an example of muslim eastern palace architecture

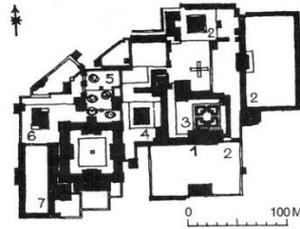
a) Əl-Hambrada Nəsridlərin saray kompleksi (aksonometriya, İspaniya);
 a) The Nasrid Palace complex in the Alhambra (axonometric view, Spain);

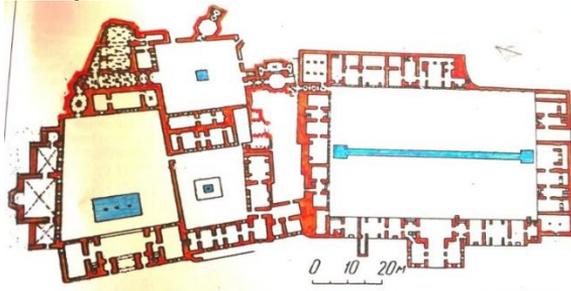
b) Bardo sarayı (plan, Tunis);
 b) The Bardo Palace (plan, Tunisia);

c) Topqarı sarayı (plan, Türkiyə);
 c) The Topkapi Palace (plan, Turkey);

d) Fatehpur Sikri sarayı (plan, Hindistan);
 d) The Fatehpur Sikri Palace (plan, India);

e) İrəvanda Sərdar sarayı (plan, Keçmiş Azərbaycan)
 e) The Sardar Palace in Yerevan (plan, Former Azerbaijan)

Şəkil 1. Müsəlman Şərqi mütəlif guşələrində inşa olunmuş saray kompleksləri

Figure 1. Palace complexes constructed across different regions of the Muslim East

Şəkil 2. İrəvan Xan sarayı və Əl-Həmbra sarayının relyefdə möveyi

Figure 2. The position of the Yerevan Khan's Palace and the Alhambra Palace in the relief

Həyət yaşayış otaqlarını, rəsmi zalları (divanxanaları) və təsərrüfat zonasını birləşdirən əlaqələndirici məkan rolunu oynayırdı.

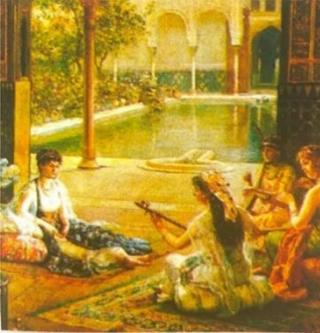
Bir neçə hissədən ibarət olan İrəvan Xan sarayında da bütün otaqlar ansamblın strukturunu formalaşdıran daxili həyətlər ətrafında təşəkkül tapmışdı. İkimərtəbəli saray binası, əsasən rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş və trapesiya şəklində, 36x35x31x25m ölçüdə şimal həyətinin ətrafında cəmləşmişdi. Şimal həyətin kor divarına bitişik kiçik trapesiya formalı həyət (23,5x23x20x17 m) əsasən xanın yaxın ətrafının yaşadığı otaqları birləşdirirdi. Bu həyətdən şərqdə yerləşən, demək olar ki, kvadrat formalı həyət (23x22,5 m) mətbəx, ovdan, kəhriz və s. kimi köməkçi tikililər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Şərq saraylarının əksəriyyətinin tərkib hissəsi olan hərəmlük sarayın

In the Yerevan Khan's Palace, which consisted of several parts, all the rooms were grouped around internal courtyards that formed the structural core of the ensemble.

The two-story palace building, mainly intended for official ceremonies, was concentrated around the northern courtyard, trapezoidal in shape, measuring 36x35x31x25 meters. A small trapezoidal courtyard (23,5x23x20x17 m), adjacent to the blind wall of the northern courtyard, housed the rooms of the Khan's close entourage. East of this lay an almost square courtyard (23x22,5 m), intended for auxiliary structures such as kitchens, water reservoirs (ovdans), underground canals (kahrizes), and others. The harem, an integral part of most Eastern palaces, was located in the southern section of the palace. The

cənub hissəsində yerləşirdi. Hərəmlik kompleksi böyük düzbucaqlı həyət ətrafında yerləşdirilmiş çoxsaylı otaqları və eyvanları olan ikimərtəbəli binalardan ibarət idi. (şək. 3)

harem complex consisted of two-story buildings with numerous rooms and balconies arranged around a large rectangular courtyard (fig. 3).

Şəkil 3: Saray hərəmxanaları (sağda Sərdar sarayının hərəmxanası)

Figure 3: Palace harems (the harem of the Sardar Palace shown on the right)

Şərqi saraylarının məkan təşkilində məxfilik ierarxiyası müşahidə olunurdu. Saraylar ictimai, rəsmi məkanlardan (qəbul zalları) şəxsi sahələrə (hərəmlik, yaşayış otaqları) keçid prinsipi ilə qurulurdu. Bu ierarxiya mərasim eyvanlarından gizli daxili zonalara keçid vasitəsi olan həyətlər sistemi ilə ifadə olunurdu. Xan sarayında da rəsmi zonalardan şəxsi zonalara – hərəmliyə və yaşayış otaqlarına keçidi təmin edən bu mərhələlilik mövcud idi. Sarayın əsas hissələri bir-birindən təcrid olunmuş, lakin əlaqələndirilmişdi ki, bu da rahat kommunikasiya yaradırdı.

In the spatial organization of Eastern palaces, a hierarchy of privacy was observed. Palaces were designed according to the principle of transition from public and official spaces (reception halls) to private areas (the harem, living quarters). This hierarchy was expressed through a system of courtyards that served as transitional zones from ceremonial iwans to secluded inner spaces. The Khan's Palace also had this gradation, ensuring transitions from official zones to private ones - the harem and living quarters. The main sections of the palace were isolated from each

Hərəmlük sarayla kiçik dəhliz vasitəsilə birləşdirilmişdi. Lakin sarayın rəsmi hissəsi və hərəmliyin həyəti arasında ayrıca qapalı quruluşa malik kiçik keçid həyəti də nəzərdə tutulmuşdu.

Şərq saraylarının xarakterik elementi, hovuz və ya bağa doğru açıq olan eyvanlar, tağlı yarıaçıq məkan olub, keçid sahəsi rolunu oynayır. Eyvan tənənəli mərasimlər üçün memarlıq çərçivəsi kimi xidmət edir, eyni zamanda daxili və xarici məkan arasında filtr rolunu oynayır. Sərdar sarayının zəngin dekorasiyalı Yay sarayı – Güzgülü zal, eyvan formasında inşa edilmişdi və bütün marşrutun kulminasiyasını təşkil edirdi. Rəsmi hissənin şimal tərəfində yerləşən Qış sarayı da eyvan formasında tərtib olunmuş, ancaq Güzgülü zaldan fərqli olaraq, zərurət olduqda asanlıqla açıla bilən rəngli şəbəkəli pəncərələrlə qapadılmışdı. Sarayın hərəmlük hissəsini də həyətin eninə və uzununa oxları boyunca yerləşən eyvanlar bəzəyirdi. Hərəmlük kompleksində yerləşən T formalı eyvan öz memarlıq həlli ilə diqqəti cəlb edir. Bu eyvan binanın ümumi fasadından irəli çıxaraq Zəngi çayına tərəf yönəlirdi. Buradan ətraf təbiətə əsrarəngiz bir mənzərə açılırdı.

other yet interconnected, providing convenient communication. The harem was connected to the palace through a small corridor. However, between the official part of the palace and the harem courtyard, an additional small enclosed transitional courtyard was also provided.

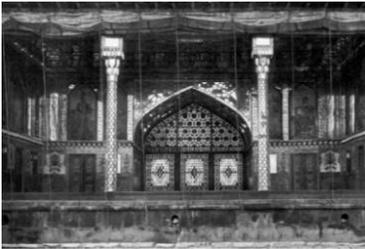
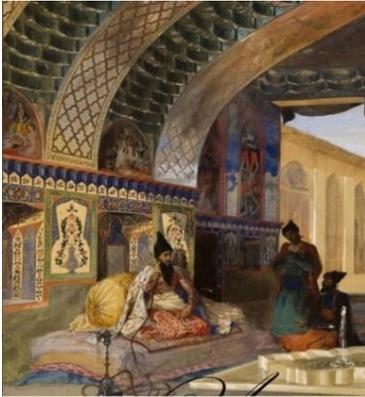
A characteristic element of Eastern palaces were iwans - arched, semi-open spaces opening towards a pool or a garden, serving as transitional areas. The iwan functioned both as an architectural frame for ceremonial events and as a filter between the interior and exterior spaces. The richly decorated Summer Palace of the Sardar Palace - the Hall of Mirrors (Güzgülü Zal) - was constructed in the form of an iwan and represented the culmination of the entire spatial route. The Winter Palace, located on the northern side of the official section, was also designed as an iwan; however, unlike the Hall of Mirrors, it could be enclosed when necessary with colorful lattice windows (şəbəkə). The harem section of the palace was also adorned with iwans located along its transverse and longitudinal axes. Particularly remarkable was the T-shaped iwan in the harem complex, which projected outward from the main façade towards the Zangi River,

Sərdar sarayı müsəlman şərq saray memarlığının nümunəsi kimi
The sardar palace as an example of muslim eastern palace architecture

Müsəlman Şərqi saraylarının tikintisində istifadə olunan memarlıq-bədii üsullar da oxşar cizgilərə malikdirlər. Onların kompozisiyasının əzəməti və monumentallığı məharətlə işlənmiş memarlıq dekorasiyası ilə daha da gücləndirilirdi. Zəngin ornamental bəzək bu sarayların əsas səciyyəvi xüsusiyyəti idi. (şək. 4) Sarayların divarları tamamilə naxışlanmış səth kimi işlənirdi.

opening a breathtaking view of the surrounding landscape.

The architectural and artistic methods used in the construction of Muslim Eastern palaces also shared similar traits. The grandeur and monumentality of their compositions were further enhanced by skillfully executed architectural decoration. Rich ornamental embellishment was a defining feature of these palaces (fig. 4).

Şəkil 4. Sarayların bəzək elementləri

Figure 4. Architectural decorative elements of palaces

Sərdar sarayında bu məqsədlə güzgülü mozaika, zərif naxışlı keramika və divar rəsmlərindən istifadə olunmuşdu. Güzgülü zalda divar rəsmləri divar səthlərini tamamilə, aşağıdan yuxarıya qədər örtürdü. Divarlar sanki rəngli xalçaları xatırladırdı, şərq parçalarına bənzəyirdi. Zəlin yuxarı perimetri boyunca xanların portretləri yerləşirdi.

Sarayları bəzəyən həndəsi naxışlar (qirix), arabeskalar və epigrafiq frizlər sanki maddiliyi mənəvi məzmunla təbə edən “həll olmuş” məkan illüziyası yaradırdı.

Su, müsəlman Şərqi saray ansamblının ayrılmaz elementi idi. Hovuzlar, axarlı kanallar və fəvvarələr yalnız utilitar deyil, həm də simvolik funksiya daşıyırdı və Quranın cənnət təsvirlərinə - “Cənnət əl-firdöüs”ə işarə edirdi. Bu saraylarda yaşıllıq, su və memarlıq vahid kosmoqonik obraz formalaşdırırdı. Xan sarayında bu – həyətlərin fəvvarələri, Güzgülü zalı bəzəyən kiçik oniks hovuz, hərəmlinin həyətidəki 32m uzunluğu, 8,5 m eni, 2,1m dərinliyi olan hovuz və Zəngi çayının yamacında yerləşən, xarici həyət

Their walls were treated as entirely patterned surfaces. In the Sardar Palace, this was achieved with mirror mosaics, delicately ornamented ceramics, and wall paintings.

In the Hall of Mirrors, murals covered the wall surfaces entirely, from bottom to top. The walls resembled colorful carpets, evoking Eastern textiles.

Along the upper perimeter of the hall were placed portraits of khans. The geometric patterns (giriş), arabesques, and epigraphic friezes that decorated the palaces created the illusion of a “dissolved” space, subordinating materiality to spiritual meaning.

A particularly significant element of Eastern palace architecture was the muqarnas (stalactite-like decoration), a complex composition technique that produced dynamic effects of light and shadow. In the Sardar Palace, this element appeared both in the delicate column capitals supporting the ceiling of the Hall of Mirrors and in the iwans of the harem.

Domes and arched ceilings symbolized the celestial sphere, reinforcing the sacred significance of palace interiors. The palace mosque stands as a vivid example of this. Architects actively worked with light: reflections on water surfaces, refractions through stained glass, and sparkling effects in mirror mosaics. The mirror mosaics of the Sardar Palace created an impression of “infinity.” All of this combined to

rolunu oynayan yay köşkü ilə sərdar bağı idi.

Hamamlar su elementi kimi müsəlmanların gündəlik həyatında mühüm rol oynayırdı. İslam tarixində məsciddən sonra ən mühüm ictimai məkan məhz hamam idi və bu saray memarlığına da öz böyük təsirini göstərmişdi. Sərdar hərəmiyinin öz gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edən mərmərlə üzlənmiş, mozaik naxışlarla bəzədilmiş hamamı, həm də öz möhtəşəmliyi ilə seçilirdi.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, İslam saray memarlığı umumi prinsipləri qorumaqla yanaşı, bölgəyə və mədəni sərəitə uyğun transformasiya olunan universal bir sistemdir.

Xan sarayının məkan təşkilatı, şərq ənənəsinin universal qanunlarına əsaslansa da, Azərbaycan mədəniyyətinin izlərini daşıyırdı və bu da ona unikal, cazibədar bir ansambl obrazı qazandırırdı. Qacarlar dövrü xan saraylarının ən irisi kimi elmə bəlli olan bu saray memarlıq-planlaşma, həcm-fəza həllinə görə Azərbaycanın Bakı, Dərbənd, Şəki, Şuşa, Naxçıvan, Maku, Təbriz

form the sense of a divine, extraordinary, metaphysical space.

Water was an inseparable element of Muslim Eastern palace ensembles. Pools, flowing canals, and fountains served not only utilitarian purposes but also symbolic ones, alluding to Qur'anic descriptions of paradise - "Jannat al-Firdaws". In these palaces, greenery, water, and architecture together formed a unified cosmogonic image. In the Khan's Palace, this was embodied in the courtyard fountains, the small onyx basin adorning the Hall of Mirrors, the large pool in the harem courtyard (32 m long, 8.5 m wide, 2.1 m deep), and the Sardar Garden with its summer pavilion on the slope of the Zangi River, functioning as an external courtyard. Bathhouses (hammams), as water-related structures, played an important role in the daily life of Muslims. In Islamic history, after the mosque, the hammam was the most significant public space, and it also had a profound impact on palace architecture. The bathhouse of the Sardar harem - lined with marble, decorated with mosaic ornaments, and remarkable for its beauty - was also distinguished by its grandeur.

It must also be emphasized that Islamic palace architecture, while preserving its general principles, was a universal system capable of transforming according to local

şəhərlərindəki saray komplekslərinin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdi.

Bu unikal abidə İrəvanın Azərbaycan tarixində strateji mərkəz kimi mədəni və siyasi əhəmiyyətini əks etdirən bir nümunədir və dağıdılmasına baxmayaraq, memarlar, sənətşünaslar, tarixçilər və sənətsevərlər üçün maraq kəsb etməkdə davam edir.

Beləliklə aparılan təhlil göstərdi ki, Sərdar sarayının memarlıq-planlaşma quruluşu funksional, estetik və simvolik prinsiplərin harmonik birləşməsidir. Onun məkan kompozisiyası, su və bağ simvolikası, eyvan və güzgülü mozaikanın istifadəsi sarayı müsəlman Şərqi memarlıq həlli ənənəsinin ayrılmaz hissəsi kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Bu saray ölçüsü, miqyası, konstruktiv kamilliyi, əzəməti, divarlarının səthini bəzəyən divar rəsmlərinin yüksək keyfiyyəti, zərif naxışlı kaşı elementlərinin istifadəsinə görə Şərq memarlığının ən qiymətli abidələrindən biridir. Əgər vaxtında Sərdar sarayını qoruyub saxlasa idilər, ideya zənginliyinə, bədii dolğunluğuna, kompozisiyanın ahəngdarlığına,

cultural and environmental conditions.

The spatial organization of the Khan's Palace, though based on the universal laws of Eastern tradition, bore distinct traces of Azerbaijani culture, which gave it a unique and attractive character as an ensemble. Known to scholarship as the largest Khan's Palace of the Qajar period, this building reflected in its architectural planning and spatial solutions all the characteristic features of palace complexes in Baku, Derbent, Sheki, Shusha, Nakhchivan, Maku, and Tabriz.

This unique monument was a vivid embodiment of Yerevan's cultural and political significance as a strategic center in Azerbaijani history. Despite its destruction, it continues to attract the interest of architects, art historians, scholars, and art lovers.

In conclusion, the analysis shows that the architectural planning of the Sardar Palace represented a harmonious synthesis of functional, aesthetic, and symbolic principles. Its spatial composition, symbolism of water and gardens, the use of iwans and mirror mosaics - all allow us to consider this palace as an integral part of the architectural tradition of the Muslim East. Owing to its scale, proportions, structural perfection, grandeur, the high quality of its murals, and the use of delicately ornamented tile elements, the Sardar

konstruksiyaların doğruluğuna görə bu saray Şərq memarlığının ən kamil, ən böyük sənət əsərləri olan Əl-Hambrada Nəsridlər sarayı (Qranada, İspaniya), Topqarı sarayı (İstanbul), Çehel-Sütun (İsfahan) və s. kimi məşhur saraylarla bir sırada durar və onlarla birgə ümumdünya memarlıq mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirərdi.

Səyahətçilərin hekayələri nə qədər cəlbedici olsa da, onlar yer üzündən silinmiş bu abidəni əvəz edə bilməzlər. Hazırda İrəvan şəhər muzeyində və Gürcüstan incəsənət muzeyində saxlanılan, binanın dağıntıları altından çıxarılmış çoxsaylı incəsənət nümunələri - Azərbaycan sənətkarlarının yüksək və zərif zövqünün şahidləri - mürəkkəb naxışlarla örtülmüş kaşı ünsürləri, Güzgülü zalın kiçik fəvvarəli hovuzu, Mirzə Qədim İrəvaninin cəkdiyi 2x1m ölçüdə portretlər bu sarayın zənginliyindən xəbər verir. 1880-cı illərdə D.Yermakov tərəfindən çəkilmiş və İrəvan Xan sarayının bir çox detallarını əks etdirən fotosəkillər də Gürcüstan dövlət muzeyində D.Yermakov kolleksiyasında qorunur.

Palace stood among the most valuable monuments of Eastern architecture. Had it been preserved, this palace - with its richness of ideas, artistic completeness, compositional harmony, and structural precision - would have stood alongside the greatest masterpieces of Eastern architecture, such as the Nasrid Palace in the Alhambra (Granada, Spain), the Topkapi Palace (Istanbul), and the Chehel Sotoun (Isfahan), enriching the treasury of world architectural culture.

As captivating as travelers' accounts may be, they cannot replace this monument that was erased from the face of the earth. Today, numerous art pieces preserved in the Yerevan City Museum and the Georgian Museum of Art - unearthed from the palace ruins - bear witness to the refined taste of Azerbaijani craftsmen: intricately patterned tile fragments, the small fountain basin of the Hall of Mirrors, and portraits painted by Mirza Gadim Irvani (measuring 2 x 1 m). Photographs taken in the 1880s by D. Yermakov, capturing many details of the Yerevan Khan's Palace, are also preserved in the D. Yermakov Collection of the Georgian State Museum.

The Sardar Palace was an architectural chronicle that reflected the socio-political events of its time, the level of construction and technical development, and the

Sərdar sarayı yarandığı dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, tikinti-texniki səviyyəsini, o dövr nəsillərinin bədii zövqünü əks etdirən bir memarlıq səlnaməsi idi. Bir zaman müasirlərini heyran edən, Azərbaycan və bütün İslam dünyasının bədii mədəniyyət və saray memarlığının ən yaxşı nailiyyətlərini tam şəkildə əks etdirən bu saray, bu gün tədqiqatçılar qarşısında yeni vəzifələr qoyur, əlavə mülahizələr və nəticələr üçün zəmin yaradır.

artistic taste of the generations of that era. Once admired by its contemporaries, this palace fully embodied the finest achievements of Azerbaijani and, more broadly, Islamic artistic culture and palace architecture. Today, it sets new tasks before researchers, providing a basis for further reflections and conclusions.

Ədəbiyyat:

1. М.Усейнов, Л.Бретаницкий, А.Саламзаде, История архитектуры
2. Азербайджана, М.,1963, 396 стр.
3. Стародуб-Еникеева Т., Сокровища исламской архитектуры, М., 2004, 456 стр.
4. Альгамбра – архитектура, история, карты, легенды, Ediciones Miguel Sanches, 238стр.
5. Architecture of the Islamic world, Thames & Hudson, London, 2011, 288p.
6. Jonathan M.Bloom, Architecture of the Islamic

References:

1. M. Useinov, L. Bretanitsky, A. Salamzade, History of the Architecture of Azerbaijan, Moscow, 1963,396 pp.
2. T. Starodub-Yenikeeva, Treasures of Architecture, Moscow, 2004, 456 pp.
3. Alhambra – Architecture, History, Maps, Legends, Ediciones Miquel Sanches, 238 pp.
4. Architecture of the Islamic World, Thames & Hudson, London, 2011, 288 pp.
5. Jonathan M. Bloom, Architecture of the Islamic West, Yale University Press,

Sərdar sarayı müsəlman şərq saray memarlığının nümunəsi kimi
The sardar palace as an example of muslim eastern palace architecture

- West, Yale University Press, New Haven and London, 2020, 320p.
7. C.Qiyasi, İrəvan şəhərinin türk-islam memarlıq irsinə erməni saldırıları, jurnal “Memar”, № 36(İyun) 2023, 160-173
8. https://iravan.preslib.az/xan_sarayi.html
- Neu Haven and London, 2020, 320 pp.
6. C. Qiyasi, Armenian Attacks on the Turkic- Islamic Architektural Heritage of The City of Iravan, “ Memar” journal, No.36 (June) 2023, pp.160-173
7. https://iravan.preslib.az/xan_sarayi.html

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

Tamaşa İsayeva

AMEA Memarlıq və İncəsənət Institutunun
elmi işçisi
isayevataamasha@gmail.com

Tamasha Isayeva

ANAS Institute of Architecture and Art,
Researcher
isayevataamasha@gmail.com

İRƏVAN TƏPƏBAŞI MƏHƏLLƏSİNİN MEMARLIQ İRSİ

Xülasə: İçəri Şəhərin memarlıq şəhərsalma strukturu ilə Təpəbaşının memarlıq şəhərsalma strukturunun müqayisəli analizini apararkən əsas fərqli və oxşar cəhətləri görmək üçün mənbələrdən əlimizdə olan materiallara əsasən qala divarlarının baş planlarını nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı. Hər iki qala şəhərsalma struktur plan quruluşu və memarlıq kompozisiya xüsusiyyətləri ilə müsəlman memarlıq irsinə məxsusdur. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsini təkamül yolunu sübut edən yüzlərlə arxiv sənədləri onun Azərbaycanın memarlıq irsinin tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli-mədəni, memarlıq irsi, İçəri Şəhər, Təpəbaşı, məhəllə, şəhərsalma, struktur

URBAN MORPHOLOGY OF THE TEPEBASHI QUARTER, IRAVAN

Summary: When conducting a comparative analysis of the architectural urban planning structures of Icheri Sheher and Tepebashi, it would be appropriate to review the main plans of the castle walls based on the materials we have from the sources in order to see the main difference and similarities. With their urban planning structure and architectural compositional features both forts belong to the Muslim architectural heritage. Hundreds of archival documents proving the evolution of the architectural heritage of Tepebashi district have confirmed that it is an integral part of the architectural heritage of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, architectural heritage, Icheri Sheher, Tepebashi, district, urban planning, structure

Məlumdur ki, Azərbaycanın mədəni irsi nəin ki, hal hazırdakı ərazisində, ümumiyyətlə, dünyanın bir çox ölkələrində öz izlərini buraxmışdır. Bəşəri dəyərlərlə zəngin olan mədəni irsimizdən bir çoxları Dünya Mədəni İrs təşkilatları tərəfindən mühafizə olunduğu halda Ermənistanın ərazisində yerləşən Azərbaycan mədəni irsində özünün şəhərsalma struktur plan quruluşu və memarlıq kompozisiyası həllinə görə özünəməxsus yeri olan İrəvan Təpəbaşı məhəlləsi təcavüzə məruz qalaraq demək olar ki, darmadağın edilmişdir. Dağlıq Qarabağ ərazisindəki tarixi memarlıq abidələrimizin müharibə ilə əlaqədar olaraq dağıntılara məruz qaldığını başa düşmək olar. Ancaq ərazisində heç bir müharibə şəraiti olmadan dağıntılara məruz qalmış İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin acınacaqlı vəziyyətini erməni vandalizmi ilə izah etmək olar. Ancaq bir faktı xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, ermənilər Dağlıq Qarabağ tarixi memarlıq tikililərindən fərqli olaraq İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin abidələrini saxtalaşdıraraq özünəkiləşdirə bilmədiklərində onların Azərbaycan mədəni irsindən silmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, çoxlu sayda arxiv materialları, foto

It is well known that Azerbaijan's cultural heritage has left its traces not only within its current territory but also in many countries around the world. While a significant part of our heritage, enriched with universal human values, is preserved by international cultural heritage organizations, the Tepebashi quarter of İrəvan—distinguished by its unique urban planning structure and architectural composition—has been subjected to deliberate destruction on the territory of Armenia. Unlike the historical architectural monuments of Nagorno-Karabakh, which suffered damage as a result of war, the devastating condition of the Tepebashi quarter, which was ruined in the absence of any military conflict, can only be explained as an act of Armenian vandalism. It must be particularly emphasized that, unlike in Nagorno-Karabakh, where attempts were made to appropriate and falsify Azerbaijani monuments, Armenians were unable to assimilate the heritage of the Tepebashi quarter. Instead, they resorted to every possible means to erase it entirely from Azerbaijani cultural memory. Nevertheless, the existence of abundant archival documents, photographs, and plans and maps prepared by experts at different times makes it possible to demonstrate convincingly at the

şəkillərlə,ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən işlənmiş plan və xəritələrin varlığı ilə beynəlxalq səviyədə Təpəbaşı məhəlləsinin Azərbaycan mədəni irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut etmək asanlıqla mümkündür. Zaman-məkan çərçivəsində formalaşmış şəhərsalma struktur plan quruluşu və bu strukturun vizual oxunaqlığını təmin edən tarixi memarlıq tikililərinə olan təcavüzü Ermənistan dövlətinin Dünya Mədəni İrsi təşkilatının 1972-ci il UNESCO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi” haqqındakı konvensiyasına ziddir. UNESCO deyir ki, “münaqişə zamanı mirasın itirilməsi cəmiyyəti şəxsiyyətindən və yaddaşından, eləcə də keçmişinin fiziki mövcudluğundan məhrum edə bilər. Mədəni irsi məhv edənlər cəmiyyətin sosial quruluşunu pozmağa çalışırlar”... Mədəni irsin qəsdən məhv edilməsi” terror və acizlik mesajı daşıyır”. Azərbaycan Memarlar İttifaqının üzvlərinin Dünya Mədəni İrs təşkilatına müraciəti hələlik cavabsız qalmışdır.

Tarixi sənədlərə əsasən XVII əsrdən formalaşmağa başlamış Təpəbaşı məhəlləsinin 19 ha ərazisi müasir dövrümüzdə 16 ha qədər kiçilmiş olsa da müasir İrəvanın şəhər strukturu-runda yeganə tarixi məkandır. Arxiv sənədləri-

international level that the Tepebashi quarter is an inseparable part of Azerbaijan’s cultural heritage. The assault on the urban planning fabric shaped within its historical space-time context, as well as on the architectural monuments that ensured the visual legibility of this structure, constitutes a violation by the Armenian state of the 1972

UNESCO Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. UNESCO emphasizes that “the loss of heritage during conflict deprives society of its identity, memory, and the physical presence of its past. Those who destroy cultural heritage seek to disrupt the social fabric of communities. The deliberate destruction of heritage carries a message of terror and powerlessness.” Despite these clear principles, the appeal of the members of the Union of Architects of Azerbaijan to the World Heritage Organization has so far remained unanswered.

According to historical documents, the Tepebashi quarter, which began to take shape in the 17th century, originally covered 19 hectares; although today it has shrunk to approximately 16 hectares, it remains the only surviving historic core within the urban structure of modern Yerevan.

nə, rəssamların təsvirinə, foto şəkillərə əsasən Təpəbaşı məhəlləsinin plan məkan quruluşunda daxili mahiyyətdən irəli gələn xüsusiyyətlər onun islam mədəniyyətinin gözəl nümunəsidir. İslam şəhərsalma, və memarlıq kompozisiya xüsusiyyətlərinin özəlliklərini özündə əks etdirən Təpəbaşı məhəlləsinin İçəri Şəhər ilə eyniləşdirsək ümumi cəhətlərin çox olduğunu şahidi oluruq. İslam şəhərlərinin demək olar ki, hamısında olduğu kimi İrəvan şəhərinin də tarixi mərkəzi şəhərin ən yüksək ərazisində formalaşmışdır.

İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsi

İçəri Şəhərin memarlıq şəhərsalma strukturu ilə Təpəbaşının memarlıq şəhərsalma strukturunun müqayisəli analizini apararkən əsas fərqi görmək üçün mənbələrdən əlimizdə olan materiallara əsasən qala divarlarının baş planlarını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Baş plana baxarkən hər iki qalanın kontur xətlərinin bir-birinə çox bənzər olduğunu və xarakterik müsəlman şəhərsalma strukturuna malik olan iki nümunəni görürük. (şək.1, 2)

Lakin hər iki qalanın formalaşması müəyyən zaman məkan çərçivəsində baş vermişdir. İçəri Şəhərin qala divarları İrəvan qala divarlarından xeyli əvvəl yaranmışdır.

Based on archival records, artists' depictions, and photographic evidence, the spatial configuration of the Tepebashi quarter reflects intrinsic characteristics that embody a fine example of Islamic cultural heritage. Exhibiting distinctive features of Islamic urbanism and architectural composition, Tepebashi bears many commonalities with Baku's Icherisheher (Old City). As in nearly all Islamic cities, the historic nucleus of Yerevan was established on the city's highest elevation.

Architectural Heritage of the İravan Tepebashi district

When conducting a comparative analysis between the architectural and urban planning structure of the Icherisheher (Old City) and that of Tepebashi, it is appropriate to examine the master plans of the fortress walls based on the available source materials in order to identify the main differences. Analyzing the master plans reveals that the contour lines of both fortresses are highly similar, demonstrating two examples that share the characteristic features of Islamic urban planning. (Fig. 1, 2)

However, the formation of both fortresses took place within specific historical space-time frameworks.

Şəkil 1. İçəri Şəhər

Figure 1. Icherisheher

Həm də İrəvan qalası dəfələrlə ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən əldən - ələ keçərək xarabalıqlara çevrilərək yenidən formalaşmışdır. Övliya Çələbiyə istinadən qalanın ilkin tikintisi Səfəvi hökmdarı Şah İsmayılın fərmanı ilə yeddi ilə inşa edilmişdir. Lakin sonuncu dəfə Osmanlılar İrəvan qalasını 1724-cü ildə Sultan Əhmədin hökmranlığı zamanı zəbt etsələr də onu öz əllərində saxlaya bilməmişlər. 1733-cü ildə Nadir şah qalanı onlardan azad edərək möhkəmlənməsini təmin etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrümüzə qədər mövcud olan qalanın qalıqları XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış qalanın qalıqlarıdır. Qeyd etdiyimiz kimi İçəri Şəhərin orta əsr memarlıq şəhərsalma strukturu kimi formalaşması bir sıra müsəlman dövlətlərinin vassalı olduğu

Şəkil 2. Təpəbaşı

Figure 2. Tepebashi district

The fortress walls of Icherisheher were constructed considerably earlier than those of the Iravan fortress. Moreover, the Iravan fortress repeatedly changed hands among different states, often being reduced to ruins and subsequently rebuilt. According to Evliya Çelebi, the initial construction of the fortress was commissioned by the Safavid ruler Shah Ismail and completed within seven years. Although the Ottomans captured Iravan fortress in 1724 during the reign of Sultan Ahmed, they were unable to retain it. In 1733, Nadir Shah liberated the fortress and ensured its fortification. It should be noted that the surviving remains of the fortress visible today belong to the structure reconstructed in the early nineteenth century.

As mentioned earlier, the urban planning and architectural structure of Icherisheher as a medieval Islamic city developed during periods when it served as a vassal to various Muslim states. Nevertheless, the city achieved

dövlərə təsadüf etmişdir. Buna baxmayaraq şəhər artıq mədəni münasibətlər baxımından xeyli inkişaf etmişdir. İçəri Şəhər regional səviyyədə orqanikada elə bir önəmli yerdə durmuşdur ki, onun şəhərsalma strukturunun dayanıqlı inkişafı təbiətin ona bəxş etdiyi coğrafi mühitlə (dəniz, relyef, və s. amillər) təmin olunmuşdur. Dəniz faktoru onu bir liman şəhəri kimi forma-laşdıraraq dünyanın hər yerindən maddi-mədəni axınla özünün mədəni irsini daha da zənginləşdirmişdir. Şəhərsalma strukturunda mərkəzi ticarət küçəsi, bazar meydanı, cümə məscidi və s. memarlıq tikililəri özünəməxsus şəkildə ənənəvi müsəlman memarlıq şəhərsalma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir.

Onun inkişafında yetkin bir mərhələ görünür. İrəvan xanlığı isə bir başqa dövrdə, adından da deyildiyi kimi xanlıqlar dövründə formalaşmışdır. Bu səbəbdən onun regional şəhər strukturunun əvvəldən formalaşmış bəzi klassik variantların yaranması üzərindən qurulması yox, artıq İrəvan xanlığının formalaşdığı dövrdə xanın yaratmış olduğu şəhərin qorunmasının mütləq sistemlərinin varlığı (qala divarları, qala divarlarının içərisində xanın sarayının müdafiəsini təşkil edən iç qalası) relyef və s. bəzi önəmli

significant cultural development. At the regional level, Icherisheher occupied an important position within the urban hierarchy, with its sustainable urban structure being shaped by favorable geographic conditions (the sea, relief, and other factors). The presence of the Caspian Sea enabled the city to emerge as a port settlement, enriching its cultural heritage through the inflow of material and cultural exchange from around the world. Within its urban structure, the central trade street, bazaar square, Friday mosque, and other architectural monuments reflected the distinctive characteristics of traditional Islamic urbanism. Its development demonstrates a mature stage of evolution. In contrast, the Iravan Khanate emerged during a different historical period, specifically the era of khanates. Consequently, its regional urban structure was not built upon pre-existing classical urban models, but rather shaped within the context of the khanate itself. The defensive system of the city — comprising fortress walls and an inner citadel protecting the khan's palace — together with the surrounding relief and other essential conditions, played a decisive role. The city's administrative and spatial organization was structured around a central complex (mosque, bazaar, etc.), which was integrated into the main arterial axis of the settlement. Its development was closely tied to the authority and governance of the khan, and within this process, both phases of evolution and decline were inevitably present.

şərtlərin vacibliyi, şəhərin idarə etmə sistemində mərkəzin formalaşması, (məscid, bazar kompleksi və s.) və bu mərkəzin şəhərin əsas arterial damarına bağlanması necə həll olunması onun iradəsinə, idarəsinə tabe olaraq inkişaf edirdi. Bu prosesdə təkamül və tənəzzül həmişə mövcud olmuşdur.

İdarəetmə sistemində şəhərin bir orqanik quruluşu var. İslam mədəniyyəti üzərində qurulmuş məhəlli bölgələr, məhəllələrin şifrələnməsi İçəri Şəhərdə olduğu kimi Təpəbaşı məhəlləsində də mövcuddur. (şək.3, şək.4)

İçəri Şəhər 11 küçə, 14 məhəllədən ibarət olduğu kimi, Təpəbaşı məhəlləsi də doqquz küçə və dörd məhəlləyə bölünmüşdür. Dərəkənd məhəlləsi, (Qantar bazarı, karvansaray) bu məhəllədə yerləşmişdir. Axund məhəlləsi (Axund Şeyxülislam hamamı bu məhəllədə yerləşmişdir), Xan bağları məhəlləsi, Təpəbaşı məhəlləsi. İrəvan tarixinə gedən yol Təpəbaşı məhəlləsindən başlayır. O, İrəvanın maddi və mədəni irsinin əsasını təşkil edən onurğa sütunudur. Müasir dövrimizdə şəhərin yalnız bu hissəsində islam mədəni irsinin izlərini özündə əks etdirən yeganə tarixi mühitdir. O özündə qədim İrəvanın yaranması,

Within its governance system, the city exhibited an organic urban structure. The subdivision of the settlement into neighborhoods, grounded in Islamic cultural traditions, and the spatial “coding” of these quarters can be observed in the Tepebashi district as well as in Icherisheher. In Islamic urbanism, this coding of mahallas (neighborhood units) was not merely a physical division but also reflected socio-cultural identity, communal self-organization, and religious affiliation. Each mahalla often developed around a mosque, a small square, or a communal facility, thereby ensuring a cohesive and self-sustaining unit within the larger city. The presence of such neighborhood-based organization in both Tepebashi and Icherisheher demonstrates their common adherence to the principles of Islamic urban morphology. The city’s governance system exhibited an organic structure, where neighborhood divisions rooted in Islamic cultural traditions— together with the spatial coding of mahallas—shaped Tepebashi in much the same way as in Icherisheher, reflecting both physical organization and communal identity. (fig. 3, fig. 4)

Just as Icherisheher consisted of 11 streets and 14 mahallas (neighborhoods), the Tepebashi quarter was likewise divided into nine streets and four mahallas. The Dərəkənd mahalla housed the Qantar Bazaar and a caravanserai; the Axund mahalla contained the Hammam of Sheikhulislam; and the Khan Gardens

inkişafı və erməniləşdirilməsinə qədər gedən tarixi yolun şahididir.

mahalla together with Tepebashi itself formed the other divisions.

Şəkil 3. İçəri Şəhər

Figure 3. Icherisheher quarter

Şəkil 4. Təpəbaşı məhəlləsi

Figure 4. Tepebashi quarter

Fərqli bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu iki mədəniyyətin hər ikisi orta əsr dövrünü keçən kimi digər mədəniyyətin təsirinə məruz qalmışdır. Belə ki, hər iki qalanın ərazisində mədəniyyətlərin çarpışması baş vermişdir. Ancaq bu çarpışmalar İçəri Şəhərin şəhərsalma struktur plan quruluşunu və memarlıq kompozisiyasını, onun vizual oxunaqlığını dəyişə bilmədi, ancaq İrəvan Təpəbaşı məhəlləsini isə Buxara kimi darmadağın etmişdir.

Şirvanşahlar saray ansamblı müasir dövrümüzdə də İçəri Şəhərdə öz dominantlığını saxlamışdır, ancaq bir tərəfi Zəngi çayı ilə sərhəd olan Təpəbaşı məhəlləsinin relyrfinin vaxtı ilə ən yüksək nöqtəsində yerləşən Hüseynqulu xanın saray

The historical path of İrəvan begins from Tepebashi, which served as the backbone of the city, embodying the material and cultural heritage of İrəvan. In contemporary times, it remains the only historic environment within the city that still reflects traces of Islamic cultural heritage. Tepebashi stands as a witness to the historical trajectory of İrəvan—from its foundation and development to its eventual process of Armenianization.

It should be noted that both cultures were subjected to external influences once they entered the medieval period, as cultural encounters occurred within the territory of both fortresses. However, whereas such encounters did not alter the urban planning fabric, architectural composition, or visual legibility of Icherisheher, they left

kompleksi (ona Sərdar sarayı da deyilir) yer üzərindən silinmişdir. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin memarlıq irsini təkamül yolunu sübut edən yüzlərlə arxiv sənədləri onun Azərbaycanın memarlıq irsinin tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləmişdir. O dövrdə yaşamış tarixçilərin, səyyahların qeydlərində, rəssamların əsərlərində Təpəbaşı məhəlləsinin mədəni irsini əks etdirən çoxlu sayda nümunələr arxivlərdə sənədləşdirilmişdir.

1679 – cu ildə zəlzələ nəticəsində dağılmış, böyük meydanın ərazisində yerləşən, yerində Hüseynəli xan tərəfindən yenidən ən son təqdimatlara görə 1765 ci ildə inşa edilən Göy məscid plan quruluşuna və memarlıq kompozisiya həllinə görə müsəlman memarlıq irsinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Məscidin fasad həllində əsasən göy çinilərdən istifadə olunduğu üçün ona Göy məscid adını vermişlər. Miqyasına görə bu məscid Qafqazda ən böyük məscid olmuş, dövrünün Cümə məscidi rolunu oynamışdır. Azərbaycan respublikasının Dövlət Tarix arxivində Göy məscidlə bağlı yüzlərlə sənədlər mövcuddur.

Təpəbaşı məhəlləsində Göy məsciddən başqa Hacı İmamverdi məscidi, Qantar bazarı, Hacı Əli karvansaraları, Kərim bəy Murad

Tepebashi quarter devastated, similar to the destruction of Bukhara. While the Shirvanshahs' Palace Complex continues to retain its dominance within Icherisheher, the palace complex of Huseyngulu Khan (also known as the Sardar Palace), which once stood at the highest point of Tepebashi on the edge of the Zangi

River, has been completely erased. Hundreds of archival documents attest to the evolutionary path of the architectural heritage of the Iravan Tepebashi quarter, confirming its place as an integral part of Azerbaijan's architectural legacy. The records of contemporary historians and travelers, as well as numerous artistic depictions, further substantiate the cultural heritage embodied in Tepebashi, preserved today in archival collections.

The Blue Mosque, originally destroyed by the earthquake of 1679 and reconstructed on the site of the Great Square by Huseynali Khan in 1765 according to the latest historical sources, stands as one of the finest examples of Islamic architectural heritage in terms of its spatial layout and compositional design. The mosque derives its name from the dominant use of turquoise-blue tiles on its façades. In scale, the Blue Mosque was the largest mosque in the Caucasus and functioned as the Friday Mosque of its time. Hundreds of archival documents concerning the Blue

bəyin oğlunun, Hacı bəyin, Axund Şeyxülislam, Hacı Əli hamamları, Molla Əli Nağı Molla Məhəmməd oğlunun Xan evi kimi tarixi memarlıq abidələri Təpəbaşı məhəlləsinin müsəlman memarlıq obrazı kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. İrəvan Təpəbaşı məhəlləsinin maddi-mədəni irsinin nə qədər zəngin olduğunu AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş mütəxəssisi Səbuhi Hüseynovun “İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərin silinməsi” araşdırmalarında səlis şəkildə öz əksini tapmışdır.

Mosque are preserved in the State Historical Archives of the Republic of Azerbaijan.

In addition to the Blue Mosque, the Tepebashi quarter also housed other significant monuments, such as the Haji Imamverdi Mosque, the Qantar Bazaar, the caravanserais of Haji Ali, the bathhouses of Karim bey and Murad bey’s son, Haji bey, Akhund Sheikhuislam, and Haji Ali, as well as the Khan’s House of Molla Ali Nagi Molla Mahammad’s son. Collectively, these monuments played a decisive role in shaping the Islamic architectural identity of the Tepebashi neighborhood. The richness of the material and cultural heritage of the İrəvan Tepebashi quarter has been comprehensively documented in the research of Sabuhi Huseynov, Senior Specialist of the Institute of History named after A.A. Bakikhanov of the Azerbaijan National Academy of Sciences, in his study “The Fate of Tepebashi, the Last Remnant of Azerbaijani National-Cultural and Historical Heritage in İrəvan: The Destruction of Azerbaijani Heritage and Erasure of Historical Traces in Armenia.”

Ədəbiyyat:

1. AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş mütəxəssisi

Reference:

1. Sabuhi Huseynov, Chief Specialist, A.A. Bakikhanov Institute of History, National

- Səbuhi Hüseynov, “İrəvan şəhərində Azərbaycan milli-mədəni, tarixi irsin sonuncu qalığı Təpəbaşı məhəlləsinin taleyi: Ermənistanda Azərbaycan xalqının irsinin dağıdılması və tarixi izlərin silinməsi”;
2. Nazim Mustafa. İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri, Bakı 2016;
 3. Evliya Çələbi Sayahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, 2012;
 4. <https://oxu.az/politics/619916>
 5. <https://az.trend.az/azerbaijan/culture/3617720.html>
 6. <https://aqreqator.az/az/cemiyet/2179086>
- Academy of Sciences of Azerbaijan, "The Fate of the Tepebashi Quarter – the Last Remnant of Azerbaijani National-Cultural and Historical Heritage in Yerevan: The Destruction of the Heritage of the Azerbaijani People in Armenia and the Erasure of Historical Traces";
2. Nazim Mustafa. Irevan Khanate: Irevan Mosques Destroyed by Armenian Vandals. Baku, 2016;
 3. Azerbaijan in the Travel Notes of Evliya Celebi. Baku, 2012;
 4. <https://oxu.az/politics/619916>
 5. <https://az.trend.az/azerbaijan/culture/3617720.html>
 6. <https://aqreqator.az/az/cemiyet/2179086>

Nailə İsmayılova

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Elmi işçi
nailegabil@mail.ru

Naila Ismayilova

ANAS Institute of Architecture and Art,
Researcher
nailegabil@mail.ru

İRƏVAN XANLIĞINDA YAŞAYIŞ EVLƏRİ TƏPƏBAŞI MƏHHƏLLƏSİ

Xülasə: Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığı da inzibati-ərazi bölgüsü baxımından mahallara, mahallar isə öz növbəsində kəndlərə bölünürdü. Bu dövrdə İrəvan şəhəri dörd massivdən ibarət idi: Qala, Şəhri, Təpəbaşı və Dəmirbulaq massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı yerləşirdi. Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş yaşayış tikililəri araşdırılır. Günümüze qəlib çatmış Təpəbaşı məhəlləsinin yaşayış evləri xüsusi diqqət mərkəzindədi.

XVIII əsrin ikinci yarısına təsadüf edən, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində özünəməxsus yeri olan xanlıqlar dövrü tariximizin ziddiyyətli mərhələsini təşkil

RESIDENTIAL HOUSES IN THE IRAVAN KHANATE TEPEBASHI NEIGHBORHOOD

Abstract: As in other khanates of Azerbaijan, the Iravan Khanate was divided into districts in terms of administrative-territorial division, and the districts, in turn, were divided into villages. At that time, the city of Iravan consisted of four areas: the Gala, Shahri, Tepebashi and Demirbulag areas. The Market Square was located between the Gala and other residential areas. The article examines residential buildings in Azerbaijani districts that existed on the territory of the Iravan Khanate in the 18th-19th centuries. The residential buildings of the Tepebashi neighborhood, which have survived to this day, were in the center of special attention.

The period of khanates, which coincided with the second half of the 18th century and had a unique place

etmişdir. Feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü, vahid siyasi və iqtisadi idarəetmənin olmadığı, iqtisadiyyatın hədsiz zəiflədiyi bir dövrdə ölkəmizdə müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlar yaranmışdı. İrəvan şəhəri ayrıca inzibati-ərazi vahidi kimi götürülürdü. Xanlığın mərkəzi kimi, İrəvan şəhərində memarlıq inciləri sayılan məscidlər, hamamlar inşa edilmişdi. Şəhər karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu sayda daşdan hörülmüş karvansaralar tikilmişdi. Sənətkar emalatxanaları – dükənlər bazar meydanlarında mərkəzləşirdi. Xarici, tranzit və yerli ticarət də əsasən bazarlarda aparılırdı. Səyyahlar və salnaməçilərin əsərlərində şəhər və buradakı tarixi-memarlıq abidələri Şərqi memarlıq üslubunda təsvir edilmişdi. İrəvanda mövcud olmuş mülki memarlıq nümunələrindən ən diqqətçəkəni İrəvan Qaləsindəki Xan sarayı, yaxud Sərdar Sarayı olmuşdur. Strateji mövqeydə yerləşmiş orta əsr İrəvanı daima qonşu imperiaların maraqlarında omuş və uzun illər aramsız münaqişələr və hücumlar nəticəsində dağıntılara məruz qalmışdı. İstər Səfəvilərin, istər Nadir şahın, istər Qacarların, istərsə də Osmanlıların hakimiyyəti dövründə İrəvan hakimlərinin, bəylərbəylərinin və xanlarının iqamətgahı İrəvan qaləsində olmuşdur və Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gedən

in the history of Azerbaijani statehood, constituted a contradictory stage of our history. In a period when feudal fragmentation prevailed, there was no unified political and economic management, and the economy was extremely weak, independent and semi-independent khanates were formed in our country. The city of Iravan was considered a separate administrative-territorial unit. As the center of the khanate, mosques and baths, which are considered architectural pearls, were built in the city of Iravan. Since the city was located at the intersection of caravan routes, many stone-built caravanserais were built here. Craftsmen's workshops - shops were concentrated in market squares. Foreign, transit and local trade was also mainly carried out in the markets. In the works of travelers and chroniclers, the city and its historical and architectural monuments were described in the style of Eastern architecture. The most striking example of civil architecture that existed in Iravan was the Khan's Palace or Sardar's Palace in the Iravan Fortress. Strategically located, medieval Iravan was always in the sphere of interest of neighboring empires and suffered destruction as a result of incessant conflicts and attacks for many years. During the reigns of the Safavids, Nader Shah, Qajars, and Ottomans, the residence of the rulers, beylerbeys, and khans of Iravan was in the Iravan Castle,

müharibələrdə 14 dəfə əldən-ələ keçmişdir.

and it changed hands 14 times during the wars between the Safavids and the Ottomans.

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, İrəvan Qalası, Təpəbaşı məhəlləsi, yaşayış tikililəri, yaşayış evləri

Keywords: Iravan Khanate, Iravan Castle, Tepebashi neighborhood, residential buildings, residential houses

İrəvan Qalası haqqında ilkin yazılı məlumat Səfəvilər dövrünə aid olunur. 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayılın qoşunları Qaraqoyunlu əmirləri üzərində qələbə çalaraq İrəvan şəhərini ələ keçirmişdir. XVII əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqazda səfərdə olmuş məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Evliya Çələbi İrəvanı yaşayış məntəqəsi kimi, XV əsrin əvvəllərinə aid edir. Onun yazdığına görə, hicri təqvimlə 810-cu ildə (1407-1408) Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir çox münbit Rəvan torpağına qədəm qoymuş, öz ailə üzvləri ilə burada sakin olmuş və dünyə əkini hesabına gündən-günə varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoymuşdur. Evliya Çələbi daha sonra əlavə edir ki, Səfəvilər dövlətinin başçısı Şah İsmayıl hicri 915-ci ildə (1509-1510) qala salınması barədə öz vəziri Rəvanqulu xana göstəriş vermiş, o da öz növbəsində 7 il ərzində qalanı tikdirərək adını “Rəvan” qoymuşdur [1.s 22-23].

The first written information about the Iravan Castle dates back to the Safavid period. In 1502, the troops of Shah Ismail, the head of the Safavid state, defeated the Garagoyunlu emirs and captured the city of Iravan. The famous Turkish traveler and geographer Evliya Chalabi, who traveled to the South Caucasus in the 40s of the 17th century, dates Iravan as a settlement to the beginning of the 15th century. According to his writings, in 810 (1407-1408) of the Hijri calendar, a merchant named Khaja Khan Lahijani, one of the merchants of Amir Temur, set foot on the very fertile land of Ravan, settled here with his family members and, becoming richer day by day due to rice cultivation, founded this large village. Evliya Çelebi further adds that the head of the Safavid state, Shah Ismail, gave an order to his vizier Ravangulu Khan to build a fortress in 915 AH (1509-1510), who in turn built the fortress within 7 years and named it “Ravan” [1.p. 22-23].

XVIII əsrin ortalarında tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranan İrəvan xanlığı Ağrı (Ararat) dağı ilə Alagöz (Ələyəz) dağı arasında qalan və Araz çayının hər iki sahilində yerləşən ərazini əhatə etmişdir. İrəvan xanlığı şimaldan Pəmbək əyaləti, Şəmşəddil və Qazax sultanlıqları, Gəncə xanlığı, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənubdan Xoy və Maku xanlıqları və Bayazid paşalığı ilə, qərbdən Qars paşalığı və şimali-qərbdən Şörəyel sultanlığı ilə həmsərhəd idi. İrəvan xanlığının ərazisi təqribən 23,8 min kv. km olmuşdur [1, s.39].

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi və siyasi pərakəndəlik digər xanlıqlarda olduğu kimi, İrəvanın da inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu təsir o qədər böyük olmuşdur ki, şəhər rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən (1827) sonra da uzun müddət öz simasını dəyişdirə bilməmiş, feodal şəhər olaraq qalmışdır. Verilən dövrdə şəhərdə Xan sarayından başqa görkəmli bina demək olar ki yox idi. Burada evlərin çoxu daş və palçıqlan hörülmüş hündür hasarlarla əhatə olunmuşdu. XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə çəmi bir neçə yüz ev mövcud idi. İ.Şopen şəhərin xarici görünüşünü obrazlı şəkildə ifadə edərək yazmışdır: “Buranın görünüşü qəddarlıqda zəbt olunmuş evlər, ensiz dar küçələr cəhənnəmi andırır. Bəzi

The Iravan Khanate, which emerged in the historical lands of Azerbaijan in the middle of the 18th century, covered the territory between Mount Ağrı (Ararat) and Mount Alagöz (Alayaz) and was located on both banks of the Araz River. The Iravan Khanate was bordered by the Pambak province, the Shamshaddil and Gazakh sultanates, the Ganja Khanate, the Karabakh and Nakhchivan khanates to the north, the Khoy and Maku khanates and the Bayazid pasha to the south, the Kars pasha to the west and the Shorayel sultanate to the northwest. The territory of the Iravan Khanate was approximately 23.8 thousand sq. km [1, p.39].

The economic and political fragmentation that existed in Azerbaijan in the second half of the 18th century had a negative impact on the development of Iravan, as in other khanates. This impact was so great that even after the city was occupied by Russian troops (1827), it could not change its appearance for a long time and remained a feudal city. At that time, there were almost no prominent buildings in the city, except for the Khan's Palace. Most of the houses here were surrounded by high fences made of stone and mud. At the beginning of the 19th century, there were only a few hundred houses in the city. I. Chopin, figuratively describing the

yerlərdə palçıqdan hörülmüş divarın qalıqları üzərində quşlar yuva salmışdı”. Başqa bir mənbədə də təxminən belə ifadəyə rast gəlirik: “İrəvanın xarici görünüşü İran şəhərlərini xatırladır. Bütün evlər birmətbəlidir. Hündür palçıq divarlarla əhatə olunmuşdur. Meşə olmadığından evlərin hamısı palçıqdan hazırlanmış kərpiclərdən hörülmüşdür. Küçələr dar, əyri və natəmiz olduğundan başqa heçnə görməzsən. Ümumiyyətlə, burada ağacdan tikilmiş evlərə rast gəlmək mümkün deyil” [2, s.64-65].

İrəvan xanlığı Rus qoşunları tərəfindən 1827-ci ildə ələ keçirilməsi ərəfəsində xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü 15 mahaldan - Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar Vedibasar, Körpübasar, Sərdarabad, Talın, Səədli, Abaran, Seyidli-Ağsaqqallı, Dərəçiçək, Göycə, Şərur, Dərəkənd-Parçenis, Sürməli və xanlıqdan yarıyasılı Şörəyel sultanlığından ibarət olmuşdur. Mahallardan yalnız ikisi - Dərəkənd-Parçenis və Sürməli mahalları Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Mahalların təşkili zamanı suvarma sistemlərinin mövcudluğu, kəndlərin çay hövzələrinə yaxınlığı əsas meyar kimi götürülürdü. Məsələn, Zəngibasar mahalına Zəngi çayının suyundan istifadə edən kəndlər daxil edilmişdi [1,s.41]. Qala xanlığının inzibati-siyasi mərkəzi və çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza doğru

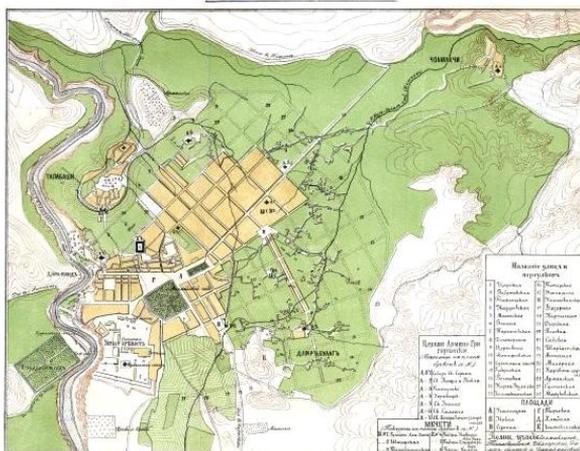
appearance of the city, wrote: “The appearance of this place is reminiscent of hell, with houses occupied by cruelty, narrow narrow streets. In some places, birds built nests on the remains of a mud wall.” In another source we find approximately the following expression: “The external appearance of İravan is reminiscent of Iranian cities. All houses are one-story. They are surrounded by high mud walls. Since there is no forest, all houses are built of mud bricks. The streets are narrow, crooked and dirty, so you can’t see anything else. In general, it is impossible to find houses built of wood here” [2, p.64-65].

On the eve of the capture of the İravan Khanate by Russian troops in 1827, the administrative-territorial division of the khanate consisted of 15 districts - Kirkhbulag, Zangibasar, Garnibasar, Vedibasar, Korpubasar, Sardarabad, Talin, Saadli, Abaran, Seyidli-Agsaqqalli, Derechickek, Goyja, Sharur, Darekand-Parchenis, Surmeli and the Shorayel sultanate, which was semi-dependent on the khanate. Only two of the districts - Darekand-Parchenis and Surmeli districts - were located on the right bank of the Araz River. When organizing the districts, the availability of irrigation systems and the proximity of villages to river basins were taken as the main

yürüşü başlayana qədər 300 il ərzində onun güc rəmzi idi və onu ələ keçirilməsinə baxmayaraq, rus ordusu onu dağıtmadı. Hətta xanlıq ləğv edildikdən Ermənistan vilayəti, daha sonra isə Erivan quberniyası yaradıldıqdan sonra belə, Qala şəhərin qəlbi, onun əsas görməli yeri olaraq qaldı. Hələ Qalanın mühasirəsi dövründə general İ. Paskeviçin rəhbərliyi ilə xarici görünüşün və tikililərin daha müfəssəl tədqiq edilməsi üçün “1827-ci il sentyabrın 25-dən oktyabrın 1-nə qədər mühasirə şəhnəsi göstərməklə, İrəvan qalasının planı” tərtib edildi. Bu plana əsasən, Zəngi çayının ilk sıldırım yaxınlığındakı təpədə yerləşən İrəvan qalasının daxilində harada və hansı tikililərin olduğu görünür. Qala XIX əsrin ortalarına qədər şəkildə qalmışdı və bu, 1856-cı ildə tərtib edilmiş Baş plandan görünür [3, s.48-50] (şək.1).

1849-cu ildə İrəvan quberniya şəhəri statusu almasına baxmayaraq, İrəvan bir-ikimərtəbəli gil evləri, dar küçələri olan yoxsul şərq əyalət şəhəri görünüşünə malik idi. Burada hər tikili iki müstəvidə inşa edilmişdir.

criteria. For example, the Zangibasar district included villages using the water of the Zangi River [1, p.41]. The administrative-political center of the Qala Khanate and a symbol of its power for 300 years until the beginning of Tsarist Russia's march towards the South Caucasus, and despite its capture, the Russian army did not destroy it. Even after the abolition of the khanate and the creation of the Armenian province, and later the İravan governorate, the Qala remained the heart of the city, its main attraction. Even during the siege of the Qala, under the leadership of General I. Paskevich, a “Plan of the Iravan Fortress with a Siege Scene from September 25 to October 1, 1827” was compiled for a more detailed study of the exterior and buildings. According to this plan, it is visible where and what buildings were located inside the Iravan fortress, located on a hill near the two steep banks of the Zangi River. The fortress remained in its original form until the middle of the 19th century, as can be seen from the General Plan drawn up in 1856 [3, pp. 48-50] (fig. 1)

Şəkil 1. İrəvanın Baş planı 1856-cı il

Figure 1. General plan of Erivan (1856)

Bir müstəvini küçələr, digəri isə demək olar ki, hamısı eyni səviyyədə olan üfüqi damlar təşkil edirdi. Yay günəşi küçələri demək olar ki, boşaldırdı və şəhər əhlinin həyatını evlərdə və damlarda olan həyata bölürdü. Günəşin batmasına təxminən bir saat qalmış əhali evlərin alt mərtəbədəki otaqlarından və hətta zirzəmilərdən gil damların bəzən yüksək olmayan, məhaccərlə müdafiyyə olunan və axşam yeli ilə sərinlənən açıq sahələrə çıxırdı.

Sonralar İrəvan qalası dövlət mülkiyyəti elan edilmişdi. XIX əsrin 30-cu illərində İrəvan qaləsindəki 120-dən artıq binada müxtəlif təyinatlı dövlət müəssisələri və təşkilatlar yerləşirdi. 50-ci illərdə qalanın içərisində müxtəlif tikinti işləri aparılmış və təmir-bərpa işləri

Despite the fact that in 1849 İravan received the status of a provincial city, İravan had the appearance of a poor eastern provincial town with one- or two-story clay houses and narrow streets. Each building here was built on two levels. One level was made up of streets, and the other was made up of horizontal roofs, which were almost all at the same level. The summer sun almost emptied the streets and divided the life of the city dwellers into life in houses and on roofs. About an hour before sunset, the population would go out of the rooms on the ground floors of houses and even basements into open areas with clay roofs, sometimes not high, protected by railings and cooled by the evening breeze.

Then the İravan Fortress was declared state property. In the 1930s,

görülmüşdü. Qalada rus hərbi hissələri və onlarla top saxlanılırdı. İrəvan qalası 1864-cü il martın 12-dək hərbi –istehkam qalası statusunu saxlamışdır. Qala rəsmən buraxıldıqdan sonra onun divarlarının, qüllələrinin daşlarını ətrafda yaşayan sakinlər söküb aparmışlar. 1880-ci illərdən etibarən isə bir-birinin ardınca qalanın içərisindəki tikililər və müdafiə qurğuları yoxa çıxmışdır. Sonralar onun dərədə yerləşən yeni hissəsi tikilməyə başlanır və buraya gəlmə əhali məskunlaşır və tikinti memarların və mühəndislərin müdaxiləsi olmadan, kortəbii şəkildə həyata keçirilir.

İrəvanda Xan sarayının üslubunda inşa edilmiş tarixi-memarlıq abidələrindən biri də Pənah xan Makinskinin evi idi (şək.2). İrəvan şəhər Dumasının deputatı, kolleq müşaviri Süleyman xanın oğlu Pənah xana məxsus yaşayış kompleksi onun adını daşıyan meydana yerləşirdi. Kompleksə xanın ikimərtəbəli evi, mətbəx, anbar, ayrıca həyətlərdə nöqərlər üçün birmərtəbəli ev və tövlələr daxil idi. Pənah xanın evi İrəvanda dövlət tərəfindən qorunan memarlıq abidələri siyahısına salınmışdı. Lakin ötən əsrin 60-70-ci illərində onun fasadına və yan divarlarına bitişik o qədər yeni yöndəmsiz tikililər əlavə etmişlər ki, artıq Pənah xanın evi tanınmaz hala gəlmişdir [1, s.225].

İrəvan şəhəri dörd yaşayış massivindən ibarət idi: Qala (içəri şəhər), Şəhri (yaxud Köhnə şəhər), Təpəbaşı (hazırda Kond) və

more than 120 buildings in the İravan Fortress housed state institutions and organizations of various purposes. In the 1950s, various construction works and repair and restoration works were carried out inside the fortress. The fortress housed Russian military units and dozens of cannons. The İravan fortress retained its status as a military-fortified fortress until March 12, 1864. After the fortress was officially abandoned, the stones of its walls and towers were dismantled and taken away by the residents living in the vicinity. Since the 1880s, the buildings and defensive structures inside the fortress have disappeared one after another. Later, its new part, located in the gorge, began to be built and the new population settled here, and the construction was carried out spontaneously, without the intervention of architects and engineers.

One of the historical and architectural monuments built in the style of the Khan's Palace in İravan was the house of Panah Khan Makinsky (fig. 2). The residential complex belonging to Panah Khan, the son of the İravan City Duma deputy, college advisor Suleiman Khan, is located on the square named after him. The complex included the Khan's two-story house, a kitchen, a warehouse, and a one-story house for servants and stables in separate courtyards. Panah Khan's house was included in the list of architectural monuments protected by the state in İravan. However, in the 60s-70s of

Dəmirbulaq (hazırda Karanki Tağ) massivləri. Qala ilə digər yaşayış massivləri arasında Bazar meydanı yerləşirdi. Sənətkar emalatxanaları – dükanlar bazar meydanlarında mərkəzləşirdi. Xarici, tranzit və yerli ticarət də əsasən bazarlarda aparılırdı. İrəvan şəhərinin bazarında irili-xırdalı 138 dükan vardı. [2.s 69].

the last century, so many new clumsy buildings were added to its facade and side walls that Panah Khan's house has become unrecognizable [1, p. 225].

The city of İravan consisted of four residential areas: the Qala (inner city), Şahri (or Old City), Tepebashi (now Kond) and Demirbulag (now Karanki Tag) areas.

Şəkil 2. Pənah Xan Makinskinin imarəti. 1909.

Figure 2. The estate of Panah Khan Makinsky. 1909.

Şəhri məhəlləsi Qırxbulaq çayının sağ sahili ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsi Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Təpəbaşı məhəlləsini

Between the Qala and other residential areas was the Bazaar Square. Craftsmen's workshops - shops were concentrated in the bazaars. Foreign, transit and local trade was also carried out mainly in the bazaars. There were 138 shops, large and small, in the bazaar of the city of İravan [2.p. 69].

Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı [1,s.25]. Hüseynqulu xana məxsus məşhur Xan bağı və yay köşkü Zəngi çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dəmirbulaq məhəlləsi Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və hamamı, həmçinin Həsənəli hamamı və Susuz karvansarası da burada yerləşirdi [1,s. 25-26]. Qeyd edək ki, Təpəbaşı qədim İrəvan şəhərinin tarixi məhəllələrindən biri olub, hazırkı Yerevan şəhərinin də tarixi nüvəsini təşkil edir. Bu məhəllədə Təpəbaşı məscidi yerləşir. Bunu İrəvan şəhər idarəsinin üzvü, İrəvan xanlarının nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanski tikdirmişdir. Bir əsrdən çox davam edən söküntü proseslərinə baxmayaraq, onun son qalıqları günümüzə qədər gəlib çıxıb [4].

Hazırda Yerevan şəhərinin Təpəbaşı məhəlləsinin ərazisi müəyyənləşdirilərək, mövcud abidələrin bazası yaradılıb. Məlum olub ki, burada 300-dən çox yaşayış evi mövcuddur (şək.3). Mütəxəssislərin fikrincə, köhnə şəhər mühiti, Yerevan şəhərinin dəyişdirilməmiş siması məhz Təpəbaşıda qalıb.

Təpəbaşının sabiq sakini Telman Qasımov sözlərinə görə: “Təpəbaşının özünəməxsus koloriti olub. Çünki Təpəbaşı Şərq üslubunda tikilmiş məhəllə olub. Çoxları bu məhəlləni “Şəhər içində

The Shahri quarter stretched along the right bank of the Kirkhbulag River to the İravan Fortress. The central market and all the squares of the city, many caravanserais and baths were located in this part. The Tepebashi quarter was located on a hill between the Zangi River and the Shahri quarter. The Tepebashi quarter was separated from the Shahri quarter by numerous gardens of the famous people of İravan [1,p. 25]. The famous Khan's Garden and Summer Pavilion belonging to Huseyngulu Khan were located on the right bank of the Zangi River. The Demirbulag neighborhood was located southeast of the Shahri neighborhood, east of the İravan Fortress. The Jafar Bey Mosque and Bathhouse, as well as the Hasanali Bathhouse and the Susuz Caravanserai were also located here [1, p. 25-26]. It should be noted that Tepebashi was one of the historical neighborhoods of the ancient city of İravan and also forms the historical core of the current city of İravan The Tepebashi Mosque is located in this neighborhood. It was built by Abbasgulu Khan Iravansky, a member of the İravan city administration and a descendant of the İravan khans. Despite the demolition processes that have lasted for more than a century, its last remains have survived to this day [4].

Currently, the territory of the Tepebashi neighborhood of İravan (Yerevan) has been determined and

İrəvan xanlığında yaşayış evləri Təpəbaşı məhəlləsi
Residential houses in the iravan khanate Tepebashi neighborhood

şəhər” adlandırır, bəziləri Yerevan şəhərinin mərkəzi hesab edirlər.

a database of existing monuments has been created. It is known that there are more than 300 residential houses here (fig. 3).

Şək. 3 Təpəbaşı məhəlləsində yaşayış evləri (müasir dövr)

Fig. 3 Residential houses in the Tepebashi neighborhood (modern period)

Çünkü Təpəbaşı şəhərin digər məhəllələrindən fərqli olub. Bu məhəllədə 1831-ci ildə 5 hamam - Hacı Bəyim hamamı, Hacı Əli hamamı, Qafar və Hacı Fətəli hamamı, Kərim bəy hamamı, Şeyxülislam hamamı mövcud olub. 1831-ci il kameral təsvirinə görə İrəvan əyalətinin şeyxülislamı şəhərin Təpəbaşı hissəsində yaşayırdı - “Şeyxülislam Axund Molla Məhəmməd Axund Molla Məmmədhüseyn oğlu 60 yaş”. Kameral təsvirdə 1831-ci ildə Təpəbaşı məhəlləsində Hüseynəli xan məscidi və Hacı İmamverdi məscidi göstərilib [6].

XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin mərkəzindəki azərbaycanlı mahalları mövcudluğunu qoruyub saxlayırdı. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra A. Tamanyanın rəhbərliyi altında 1924-cü ildə şəhərin baş planı təsdiq edilmişdir. Hazırlanan həmin baş planda azərbaycanlılara məxsus olan tarixi-memarlıq abidələr yer almamışdır. 1936-cı ildə İrəvanın yeni baş planın həyata keçirilməsi nəticəsində qalanın içərisində müasir tipli hündürmərtəbəli binalar inşa edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsi dövrünə aid şəkillərdə İrəvan qalasının divarlarının müəyyən hissəsinin hələ də mövcud olduğu görünür. Lakin sonralar qala divarları tamamilə sökülmüş və hazırda ondan əsər-əlamət qalmamışdır [1, s.205].

According to experts, the old urban environment, the unchanged face of İravan, has remained precisely in Tepebashi.

According to Telman Gasimov, a former resident of Tepebashi: “Tepebashi had a unique color. Because Tepebashi was a neighborhood built in the Eastern style. Many call this neighborhood “A city within a other neighborhoods of the city. In 1831, there were 5 baths in this neighborhood - Haji Beyim bath, Haji Ali bath, Gafar and Haji Fatali bath, Karim bey bath, Sheikhulislam bath. According to the cameral description of 1831, the sheikhulislam of the İravan province lived in the Tepebashi part of the city - “Sheikhulislam Akhund Molla Mahammad Akhund Molla Mammadhuseyn oglu, 60 years old”. The cameral description of 1831 shows the Huseynali Khan Mosque and Haji Imamverdi Mosque in the Tepebashi neighborhood [6].

In the 30s-40s of the 20th century Azerbaijani districts in the center of İravan city maintained their existence. After the establishment of Soviet power in Armenia, the city's master plan was approved in 1924 under the leadership of A. Tamanyan. The master plan did not include historical and architectural monuments belonging to Azerbaijanis. As a result of the implementation of the new master plan of Yerevan in 1936, modern high-rise buildings were built inside

Strateji Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilən “Bir zamanlar İrəvanda” layihə çərçivəsində tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan xanlığı, etnoqrafiyası, əhalisi, iqtisadiyyatı, coğrafiyası, habelə bölgənin antik dövrdən yeni dövrə qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolu barədə həqiqətləri ölkə və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istiqamətində işlər görülür [5].

the fortress. In the photos from the Second World War, it is seen that a certain part of the walls of the İravan fortress still exists. However, later the fortress walls were completely demolished and now there is no trace of them [1, p.205].

Within the framework of the “Once Upon a Time in İravan” project implemented by the Strategic Communication Center, work is being done to convey to the country and the world community the truth about the historical Azerbaijani lands of the İravan Khanate, its ethnography, population, economy, geography, as well as the historical development path of the region from ancient times to the modern era [5].

Ədəbiyyat:

1. Mustafa N.Y. İrəvan şəhəri / “Red N Line” MMC, -Bakı, -2020, 292 s.
2. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı / “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi - Bakı, -2007, 144 s.
3. Əbdülrəhimov R.H., Abdullayeva N.C. Azərbaycan memarlıq tarixi. Erkən kapitalizm dövrünün memarlığı (XIX-XX əsrin əvvəli) / IV cild, “Şərq-Qərb”, Nəşriyyat Evi, -Bakı, -2013, 344s.
4. İrəvanda memarlıq abidələrimizin yeganə şahidi – Təpəbaşı məhəlləsi. Təhlil <https://sia.az/az/news/politics/967115.html>

Reference:

1. Mustafa N. Y. İravan city / “Red N Line” LLC: -Baku, -2020, 292 p.
2. Aliyev F., Hasanov U. İravan Khanate / “Sharq-Qarb” (East-West) Publishing House: - Baku, -2007, 144 p.
3. Abdulrahimov R.H., Abdullayeva N.J. History of Azerbaijan Architecture. Architecture in the early period of Capitalism (theXIX-begining of the XX c.c.) / Volume IV, “Sharq-Qarb” (East-West) Publishing House: -Baku, -2013, 344 p.

5. İrəvanın Təpəbaşı məhəlləsi Ümumdünya irsi kimi qorunmalıdır. 2022.
6. <https://ikisahil.az/post/336253-irevanin-tepebashi-mehellesi-umumdunya-irsi-kimi-qorunmalidir>
7. Zahid Rza, “İki sahil” İrəvanın “Şəhər içində şəhər”i: Təpəbaşı məhəlləsi / 2023 <https://ikisahil.az/post/393981-irevanin-sheher-ichinde-sheheri-tepebashi-mehellesi>
4. The only witness of our architectural monuments in İravan – Tepebashi neighborhood. Analysis <https://sia.az/az/news/politics/967115.html>
5. Tepebashi neighborhood of İravan should be protected as a World Heritage Site. 2022.
6. <https://ikisahil.az/post/336253-irevanin-tepebashi-mehellesi-umumdunya-irsi-kimi-qorunmalidir>
7. Zahid Rza, “Two Coasts” İravan’s “City within a City”: Tepebashi neighborhood / 2023 <https://ikisahil.az/post/393981-irevanin-sheher-ichinde-sheheri-tepebashi-mehellesi>

İRƏVAN MEMARLIQ İRSİ ARCHITECTURAL HERITAGE OF IRAVAN

Nigar Ramazanova

Memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası problemləri” şöbəsi, kiçik elmi işçi

Nigar Ramazanova

Department of “Problems of Protection and Restoration of Architectural Monuments”,
Junior researcher

İRƏVAN MƏDƏNİ İRSİ

Xülasə. Bir xalqın mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün oranın yaşayış ərazisinə nəzər salmaq və toponimlərini araşdırmaq lazımdır. Hər bir xalqın mədəni irsi onun sərvətidir. Tarixi abidələr, ustad memarların tikdiyi binalar, məşhur rəssamların çəkdiyi tablolar, yazıçı və şairlərin yazdığı bədii əsərlər, görkəmli bəstəkarların yaratdığı musiqi əsərləri, xalq sənətkarlığının nümunələri xalqın mədəni irsi sayılır. İstənilən ərazinin adı min illik tarix haqqında məlumat verir. Xalqın milli varlığını əks etdirən hidronimlər, etnonimlər, oronimlər, urbanoimlər xalqın ana dilində formalaşır və onunla yaşayır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında fəal iştirak etmiş xürrəmilər, kimmerlər, skiflər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri bu bölgədə, xüsusən də Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda yaşamış, özlərindən sonra dərin mədəni və

CULTURAL HERITAGE OF IRA VAN

Abstract. To study the cultural history of a people, it is necessary to study the territory where they live and their toponyms. The cultural heritage of each nation is its wealth. Historical monuments, buildings built by master architects, paintings by famous artists, works of art written by writers and poets, musical compositions created by outstanding composers and works of folk crafts are considered the cultural heritage of the people. The name of any territory carries information about its thousand-year history. Hydronyms, ethnonyms, oronyms, urbanonyms that reflect the national identity of the people are formed in the native language of the people and live on with it. The Khurramites, Cimmerians, Scythians, Saka, Huns and many other Oghuz and Kipchak Turks, who participated actively in the formation of the Azerbaijani people, lived in this region,

tarixi iz qoymuşlar. Azərbaycan və bütün türk xalqlarına məxsus olan “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanında təsvir olunan bir çox əlamətdar tarixi hadisələr, proseslər məhz Azərbaycanın bu bölgəsində - İrəvan xanlığı ərazisində baş vermişdir. Azərbaycanın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi İrəvanda sənətkarlıq və tətbiqi sənət xüsusilə inkişaf etmişdi. İrəvan xalçaçılıq məktəbi, memarlıq, dekorativ-tətbiqi sənət, miniatür sənəti və s. üzrə sənətkarlıq məktəbləri var idi. İrəvanda yaradılmış və günümüzdə qədər gəlib çatmış çoxsaylı tətbiqi sənət nümunələri vardır: bədii ağac və daş üzərində oyma, döymə metal məmulatları, xalçalar, çini qablar, naxışlı tikmələr və s. Təəssüflər olsun ki, hazırda bu sənət növlərinin əksəriyyəti Ermənistanın və xarici ölkələrin muzeylərində ermənilərə məxsus nümunələr kimi nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: İrəvan, xanlıq, mədəniyyət, abidə, qala, saray, xalçaçılıq, tətbiqi-sənət

İrəvan xanlığı (Çuxur-Saad) XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra yaranmış Azərbaycan dövlətlərindən - xanlıqlardan biri idi (şək. 1). Hazırda Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşən bu torpaqlar

especially in the lands around Lake Goycha, and left a deep cultural and historical mark behind them. Many significant historical events and processes described in the heroic epic “Kitabi-Dede Korgud” (“Book of Dede Korkut”), which belongs to Azerbaijan and all Turkic peoples, took place precisely in this region of Azerbaijan – on the territory of the Iravan Khanate. Crafts and applied arts were particularly developed in Iravan, one of the scientific and cultural centers of Azerbaijan. It was home to the Iravan carpet weaving school, schools of architecture, decorative and applied arts, miniature art, etc. There are numerous examples of applied arts created in Iravan and that have survived to this day: artistic wood and stone carving, forged metal products, carpets, porcelain, embroidery, etc. Unfortunately, most of these types of art are currently exhibited in museums in Armenia and abroad as examples belonging to Armenians.

Key words: Iravan, khanate, culture, monument, fortress, palace, carpet weaving, applied art

The Iravan Khanate (Chukhur-Saad) was one of the Azerbaijani states – khanates that emerged after the fall of the Nader Shah’s Empire in the mid-18th century (fig. 1). These lands, now located within the territory of the Republic of Armenia,

məscidləri İrəvanın şəhərtrafi kəndlərində yerləşirdi. Ən əzəmətli Hüseynəli xan məscidi və ya Göy məscid idi. Göy məscidin divarları mavinin bütün çalarlarında heyrətamiz dərəcədə gözəl mozaika ilə bəzədilmişdi. Bu məscid Azərbaycan memarlığının ən gözəl incilərindən hesab olunur. Məscidlərdən müəyyən məsafədə, İslam ənənələrinə uyğun olaraq, səkkiz hamam tikilmişdi. Hamamlar təkcə sakinlərin çimməyə gəldiyi yer deyildi, bura həm də görüşmək, asudə vaxt keçirmək üçün çox uyğun idi. Hər hamam binası şərq üslubunda hündür günbəzlərlə tamamlanırdı. Hamamlara işıq günbəzlərdəki dəliklərdən içəri keçirdi. Memarlığı və gözəlliyi ilə bənzərsiz olan bu hamamlar belə adlanırdı: Şəhri, Şeyxülislam hamamı, Mehdi bəy hamamı, Hacı Bəyim hamamı, Təpəbaşı hamamı, Hacı Əli hamamı, Hacı Fətəli hamamı və Kərim bəy hamamı. İrəvan xanlığı - Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış Qacar sülaləsindən olan türk xanları tərəfindən idarə olunurdu. Xanlığın bütün idarəetmə sistemi, onun ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi həyatı, əhəlisinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minilliklər boyu tarixi inkişafının ümumi sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur. İnkişaf xüsusiyyətlərinə görə İrəvan xanlığı o dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan

suburbs of Iravan. The most magnificent of these was the Huseynali Khan Mosque or the Blue Mosque. The walls of the Blue Mosque were decorated with amazingly beautiful mosaics in all shades of blue. This mosque is considered one of the most beautiful gems of Azerbaijani architecture. Eight hammams were built at a certain distance from the mosques, in accordance with Islamic traditions. The hammams were not only a place where dwellers came to bathe, but also a place for meeting and spending leisure time. Each hammam building was completed with high domes in the Eastern style. Light penetrated the hammams through the holes in the domes. These hammams, unique in their architecture and beauty, were called: Shahri Hammam, Sheikhulislam Hammam, Mehdi Bey Hammam, Haji Beyim Hammam, Tepebashi Hammam, Haji Ali Hammam, Haji Fatali Hammam and Kerim Bey Hammam. The Iravan Khanate was ruled by the Turkic khans of the Qajar dynasty, who played an important role in the history of Azerbaijan's state ruling. The entire ruling system of the khanate, its socio-political, cultural and economic life and the everyday culture of its population were a part of the overall system of the historical development of Azerbaijan over the millennia. In terms of its development characteristics, the Iravan Khanate was no different in any way from other

xanlıqlarından heç bir şəkildə fərqlənmirdi. Mövcud olduğu bütün dövr ərzində İrəvan xanlığının ərazisində çoxsaylı Azərbaycan kəndləri və şəhərləri salınmış, minlərlə tarixi abidə - qalalar, məscidlər, minarələr, karvansaraylar, hamamlar tikilmişdir. Bölgədəki bütün yer adları - toponimlər Azərbaycan mənşəli olub. Bu təkzibolunmaz həqiqəti hətta erməni mənbələri də təsdiq edir. Xanlığın ərazisində qədim oğuz türklərinə məxsus saysız-hesabsız qəbiristanlıqlar və çoxlu sayda heyvan (qoyun) heykəlləri və məzar daşları var idi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin möhürüdür.

İrəvan şəhərinin yerləşdiyi ərazi müxtəlif dövrlərdə Urartu, Sasanilər, Ərəb xilafəti, Sacilər, Şəddadilər, Səlcuqlar, Eldəgəzilər, Elxanilər, Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilə, Əfşarilər, Qacarlar kimi əzəmətli dövlətlərin tərkibində olmuşdur. İrəvan şəhərinin bir mərkəz kimi sosial-iqtisadi inkişafı Çuxur Saad bəylərbəyləri və İrəvan xanlığı dövrünə təsadüf edir. Orta əsr tarixi mənbələrində şəhərin adı Rəvan və İrəvan kimi göstərilir. Azərbaycanın indi Ermənistan Respublikası adlanan tarixi ərazisində çoxlu qalalar, qala-şəhərlər, hərbi istehkamlar mövcud idi. Orta əsrlər və rus işğalı dövrlərinə aid ədəbiyyatda indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş və hərbi-istehkam xarakterli qalalar: İrəvan qalası, Keçi-qala ,

Azerbaijani khanates of that time. Numerous Azerbaijani villages and cities were built, thousands of historical monuments – fortresses, mosques, minarets, caravanserais, hammams were constructed on the territory of the Iravan Khanate throughout its existence. All place names – toponyms in the region were of Azerbaijani origin. This irrefutable truth is confirmed even by Armenian sources. There were countless cemeteries belonging to the ancient Oghuz Turks, as well as a large number of animal (sheep) statues and tombstones on the territory of the Khanate. All these bear the seal of the culture of the Azerbaijani people.

The territory where Iravan was located was part of such great states as Urartu, Sasanian, Arab Caliphate, Sajids, Shaddadids, Seljuks, Eldiguzids, Ilkhanate, Timurid, Kara Koyunlu, Aq Qoyunlu, Safavids, Afsharid, and Qajars at various times. The socio-economic development of Iravan as a center coincided with the period of Chukhur Saad Beylerbeys and the Iravan Khanate. The city's name was given as Ravan and Iravan in medieval historical sources. There were many fortresses, castle-cities and military fortifications in the historical territory of Azerbaijan, now the Republic of Armenia. The literature of the Middle Ages and the period of the Russian occupation provides information about the fortresses that existed in the territory of present-day Armenia and served a military-

Sərdarabad, Talin, Gümrü və Şorayel qalaları haqqında məlumat verilir. Bu qalalar arasında ən əzəmətli və hazırda tədqiqatlarda tez-tez adı çəkilən İrəvan qalasıdır. Yuxarıda sadalanan qalaların hamısı İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra tədricən dağıdılıraq yer üzündən silinib.

İrəvan qalası. İrəvan qalası (şək. 2) haqqında ilk yazılı məlumat Səfəvilər dövrünə təsadüf edir. 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Şah İsmayılın qoşunları Qaraqoyunlu əmirlərini məğlub edərək İrəvan şəhərini işğal edirlər. XVII əsrin 40-cı illərində Cənubi Qafqaza səyahət edən məşhur türk səyyahı və coğrafiyaşünası Övliya Çələbi yazırdı ki, hicri təqvimə üzrə 915-ci ildə (1509-1510) Şah İsmayıl vəziri Rəvanqulu xana qala tikdirməyi əmr edir. O da öz növbəsində bu qalanı tikdirərək onu “Rəvan” adlandırmışdır. Qalanın tikintisi 7 il davam etmişdir.

1554-cü ildə Sultan Süleymanın Cənubi Azərbaycana yürüşü zamanı İrəvan qalası yenidən türklər tərəfindən işğal olunur.

Türk tarixçisi İbrahim Peçevi yazır ki, 1554-cü il iyulun 19-da görən türk qoşunları Rəvan şəhərinə daxil olaraq buradakı xan və sultanların əzəmətli saraylarını, onların park və bağlarını, xüsusən də Bağ-ı Sultaniyə kimi tanınan möhtəşəm Xan bağını yandıraraq yerlə-yeksan ediblər.

defensive purpose: the Iravan Fortress, Kechi-Gala, Sardarabad, Talin, Gyumri and Shorayel fortresses. The most magnificent of these fortresses, which is often mentioned in research today, is the Iravan Fortress. All of the fortresses listed above were gradually destroyed and wiped off the face of the earth after the occupation of the Iravan Khanate by Russia.

Iravan Fortress. The first written information about the Iravan Fortress (fig. 2) dates back to the Safavid period. Shah Ismail's troops, the ruler of the Safavid State, defeated the Kara Koyunlu emirs and occupied the city of Iravan in 1502. The famous Turkish traveler and geographer Evliya Chelebi, who traveled to the South Caucasus in the 40s of the 17th century, wrote that Shah Ismail ordered his vizier Ravangulu Khan to build a fortress in 915 (1509-1510) according to the Hijri calendar. He, in his turn, built this fortress and named it “Ravan”. The construction of the fortress lasted 7 years.

The Iravan fortress was again occupied by the Turks during Sultan Suleiman's campaign to South Azerbaijan in 1554.

Turkish historian Ibrahim Pechevi wrote that Turkish troops entered the city of Ravan on July 19, 1554 and burned down the magnificent palaces of the khans and sultans there, their parks and gardens, especially the magnificent Khan Garden, known as Bagh-i Sultaniyya.

Şəkil 2. İrəvan qalası

Figure 2. Iravan Fortress

Qalanın qərb divarı Zəngiçay çayının strateji cəhətdən əlverişli yerdə yerləşərək sağ sahilində sıldırım qayaya söykənirdi. İrəvan qalası çayın hündür sahili boyunca uzanan qərb divarının tağlı forması istisna olmaqla, demək olar ki, dördbucaqlı formaya malik idi. Divarlar daş və çiy kərpicdən hörülmüşdü. Xarici divar təxminən 12 arşın hündürlüyündə idi. Bəzi mənbələrə görə qalanın 17 qülləsi olub. Xarici divardan 50-60 metr aralı olan daxili divar daha hündür olub, yarım dairəvi formaya malik idi. Düşmən xarici divarı aşmaq istəyərkən iki cərgə divar arasında dar boşluğa düşürdülərki, bu da onların manevr etmələrini çətinləşdirdi. Qalanın üç qapısı var idi: cənub tərəf” Təbriz

The western wall of the fortress was strategically located on the right bank of the Zangichay River, leaning against a steep cliff. The Iravan Fortress had an almost rectangular shape, except for the arched shape of the western wall, which stretched along the high bank of the river. The walls were built of stone and air-brick. The outer wall was about 12 arshins high. According to some sources, the fortress had 17 towers. The inner wall, which was 50-60 meters away from the outer wall, was higher and consisted of several semicircular towers. When the enemy tried to overcome the outer wall, they would fall into a narrow gap between two rows of walls, which made it difficult for them to maneuver. The fortress had three gates: the southern one was “Tabriz”

“ və şimal “ Şirvan “, üçüncü qapı isə körpüyə aparırdı və “Körpü “ adlanırdı. Darvazalar qalın dirəklərdən düzəldilərək dəmir təbəqələrlə üzlənmişdi. Qala qapıları çöl divarda xüsusi otaqlarda yerləşən mühafizəçilər tərəfindən qorunurdu. Hər üç darvazanın yaxınlığında qalanın xarici və daxili divarları ara divarlarla birləşirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan qalasının divarları çox güclü idi və top mərmilərinin zərbələrinə tab gətirə bilirdi. Qalanın gizli su ehtiyatı var idi ki, bu da döyüşçülərin uzun mühasirəyə tab gətirməsinə imkan verirdi. Növbəti hücumların biri zamanı rus qoşunları su anbarını aşkar edərək onu məhv etmişlər.

İrəvan qalasının ətrafında düşmən hücumlarını ciddi şəkildə çətinləşdirən iki gölməçə qazılmışdı. Qalanın şimal qapılarının yaxınlığında “Yuxarı gölməçə “ adlanan göl var idi ki, bura su Qırx-bulaq çayından gilli axar vasitəsilə verilirdi. Artıq su digər gil axarla aşağı gölməçəyə axırdı. Yuxarı gölməçə torpağa basdırılmış iti uclu ağac dirəklərlə əhatələnərək hasara alınmışdı.

XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden İrəvan qalasını təsvir edərkən onun divarının uzunluğunun 4000 addım olduğunu, qalada 800 evin olduğunu qeyd etmişdir. Səyyahın dediyinə görə,

and the northern one was “Shirvan”, and the third gate led to the bridge and was called “Korpu” (“Bridge”). The gates were made of thick poles and covered with iron sheets. The gates of the fortress were guarded by guards located in special rooms on the outer wall. The outer and inner walls of the fortress were connected by partition walls near all three gates. It should be noted that the walls of the Iravan Fortress were very strong and could withstand the blows of cannon fire. The fortress had a hidden water supply, which allowed the warriors to withstand a long siege. Russian troops discovered the reservoir during one of the next attacks and destroyed it.

Two ponds were dug around the Iravan Fortress, which hampered enemy attacks seriously. There was a lake called “Yukhari Golmeche” (“Upper Pond”) near the northern gates of the fortress, which was supplied with water from the Kirk-Bulag River through a clay stream. The water flowed into the lower pond through another clay channel. The upper pond was surrounded by sharp-pointed wooden poles buried in the ground and fenced off.

The French traveler J.Chardin, describing the Iravan Fortress, noted that its wall was 4000 paces long and that there were 800 houses in the Fortress in the 17th century. According to the traveler, the population of the Fortress was only Azerbaijanis, and Armenians came

qalanın əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət olub, ermənilər bura yalnız iş məqsədilə gəlirmişər. Qalada bir neçə erməni dükanı olub. Ermənilər gündüzlər şəhərdə ticarətlə məşğul olaraq axşamlar isə çıxıb gedirmişlər.

Qaladakı tikililər şərq şəhər-salma üslubu üçün xarakterik idi: həyəət və evlərə baxışı mümkünsüz olan hündür dar divarların kəsişdiyini dar küçələr. Qapılar çox dar və kiçik idi.

Sərdarabad qalası. İrəvan xanlığında yerləşən digər qala Hüseyn xanın əmri ilə ucaldılmışdı və İran şah ordusunun komandanı Sərdar titulu daşıyan xanın adını daşıyaraq Sərdarabad (şək. 3) adlanırdı. Hər iki qala azərbaycanlı ustalar tərəfindən tikilmişdir.

Sərdarabad qalası Alagöz dağının ətəyindəki geniş düzənlikdə yerləşirdi. Qala dördbucaqlı formaya malik olub, küncələrində hündür qüllələri olan iki sıra hündür divarlarla əhatə olunmuşdu. Divarlar geniş darvazalara malik idi. Qalanın təxminən iki minlik qoşunu var idi, divarlarda 14 silah quraşdırılmışdı. Sərdarabad qalası o dövrün alınmaz istehkamlarından biri sayılırdı.

Rus ordusunun İrəvan xanlığına qarşı son yürüşündə iştirak etmiş dekabrın E.Laçınovun verdiyi məlumatlara görə, qalada iki məscid olub. Ən qədim məscid qalanın salınması zamanı - 1510-cu ildə

here only for trade. There were several Armenian shops in the Fortress. Armenians would trade in the city during the day and go out in the evenings.

The Fortress buildings were typical of the Eastern urban planning style: narrow streets intersected by high narrow walls, behind which it was impossible to see the courtyards and houses. The gates were very narrow and small.

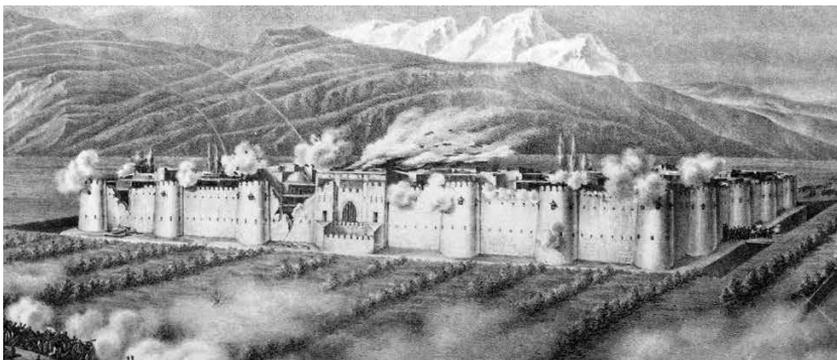
Sardarabad Fortress. Another fortress, located in the İravan Khanate, was built by Hüseyn Khan's order and was called Sardarabad (fig. 3), named after the khan, who bore the title of Sardar, the commander of the Iranian Shah's army. Both castles were built by Azerbaijani craftsmen.

Sardarabad Fortress was located on a wide plain at the foot of Mount Alagöz. The Fortress was rectangular in shape, surrounded by two rows of high walls with tall towers at the corners. The walls had wide gates. The Fortress troops had about two thousand men, and 14 cannon were installed on the walls. The Sardarabad Fortress was considered one of the most impregnable fortifications of that time.

According to the information provided by the Decembrist E.Lachinov, who participated in the last campaign of the Russian army against the İravan Khanate, there were two mosques in the Fortress. The oldest mosque was built at the same time as the Fortress by Shah

Şah İsmayıl Səfəvinin əmri ilə tikilib. Xan sarayının yaxınlığında I Şah Abbasın dövründə qurulmuş cümə məscidi yerləşirdi. Bu məsciddə kitabxana, mədrəsə və qonaqları qəbul etmək üçün otaqları var idi.

Ismail Safavid's order in 1510. Near the Khan's Palace was the Juma Mosque, built during Shah Abbas I's reign. This mosque had a library, a madrasah and rooms for receiving guests.

Şəkil 3. Sərdarabad qalası

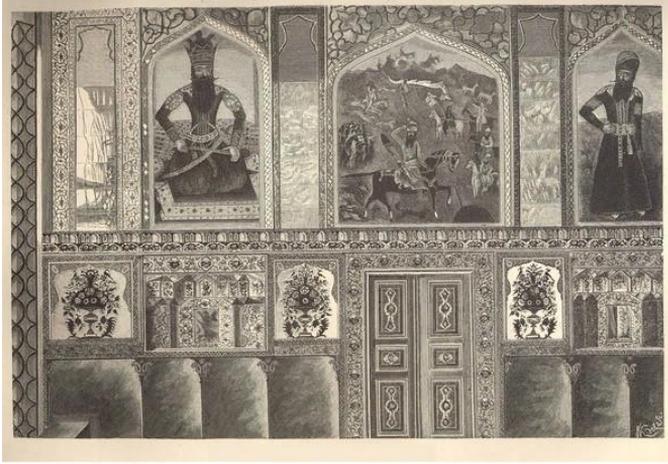
Figure 3. Sardarabad Fortress

İrəvan xanlarının sarayı. İrəvan xanlığında çoxlu tikililər, diqqətəlayiq memarlıq kompleksləri var idi. Onların arasında Azərbaycan memarlığının ən böyük əsərlərindən biri olan Xan (Sərdar) sarayı (şək. 4) da var idi. Bu tikili 1578-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarı Toxmaq xan (İrəvan bəylərbəyi) tərəfindən ucaldılmışdır. Xan sarayı İrəvan qalasının içərisində tikilmişdi. Toxmaq xan sarayla üzübüz Zəngi çayının sağ sahilində böyük bir bağ salmışdı. Onu Xan

The Iravan Khans' Palace. There were many buildings and remarkable architectural complexes in the Iravan Khanate. The Khan's (Sardar) Palace (Fig. 4), one of the greatest works of Azerbaijani architecture, was among them. This building was built by Tokhmac Khan (Iravan beylerbeyi), the ruler of the Safavid State of Azerbaijan, in 1578. The Khan's Palace was built inside the Iravan Fortress. Tokhmac Khan had built a large garden on the right bank of the Zangi River, opposite the palace. It was called the

bağı adlandırırdılar. XVII əsrin ortalarında Qafqaza səfər edən türk səyyahı Övliya Çələbi İrəvan qalası və Toxmaq xanın “cənnət kimi” sarayı haqqında bir çox qeydlər etmişdir.

Khan Baghi (The Khan’s Garden). The Turkish traveler Evliya Chelebi, who traveled to the Caucasus in the mid-17th century, made many notes about the Iravan Fortress and Tokhmak Khan’s “paradise-like” palace.

Şəkil 4. Xan sarayı (fragment)

Figure 4. Khan’s Palace (fragment)

Fransız səyyahları Jan-Batist Tavernye və Jan-Batist Şarden də müvafiq olaraq 1655 və 1673-cü illərdə İrəvan şəhərində olmuşlar. Onlar İrəvan qalası və onun içərisindəki tikililəri, o cümlədən Xan sarayını təsvir edən qrafik qeydlər aparmışlar. Xan saray kompleksində İslam adət-ənənələrinə uyğun olaraq məscidlər və hamamlar mövcud olub.

İrəvan Xan Sarayını və digər memarlıq abidələrin pğncərələrini rəngli şüşələr bəzəyirdi ki, bunlar

French travelers Jean-Baptiste Tavernier and Jean-Baptiste Chardin also visited Iravan in 1655 and 1673, respectively. They made graphic notes describing the Iravan Fortress and the buildings within it, including the Khan’s Palace. The Khan’s Palace complex included mosques and hammams in accordance with Islamic traditions.

The windows of the Iravan Khan’s Palace and other architectural monuments were

da şəhərin özündə hazırlanırdı. İrəvan dülgərləri Asiya pəncərələri hazırlamaq bacarığı ilə məşhur idilər. Bu pəncərələr müxtəlif dizaynda xırda şəbəkələrdən yığılaraq rəngli şüşələrlə doldurulurdu. Hazır şəbəkəli pəncərələr kaleydoskopa bənzəyirdi və möhtəşəm görüntüsü var idi. İrəvanda şüşə yeddi rəngdə istehsal olunurdu - tünd qırmızı, qırmızı, çəhrayı, mavi, açıq mavi, yaşıl və narıncı. Lakin rus qoşunlarının şəhərə hücumu zamanı şüşə zavodu dağıdılır.

İrəvan şəhərinin çiçəklənmə dövrü İrəvan xanlığının hökmdarları Hüseynəli xan Qacarın (1759-1783) və onun oğlu Məhəmməd xanın (1784-1805) hakimiyyəti illərinə düşür. Hüseynəli xan Xan sarayına daha da əzəmətli görkəm vermək istəyir və o dövrün tanınmış memarı Mirzə Cəfər Xoylunu İrəvana dəvət edir. Mirzə Cəfərin rəhbərliyi ilə Xan sarayında yenidənqurma (rekonstruksiya) işləri aparılır. 1791-ci ildə Məhəmməd xan Qacar Xan Sarayında möhtəşəm Güzgü Zalını tikdirir və Xan Bağında Yay pavilyonu saldırır. Beləliklə, əzəmətli tikili, saray kompleksi kimi son memarlıq həllini alır.

İrəvan qalasının şimal-qərb hissəsində yerləşən Xan sarayı 1 hektara yaxın ərazini tuturdu. Saray qalanın şimal-qərb

decorated with colored glass, which was also made in the city. Iravan carpenters were famous for their mastery in making Asian windows. These windows were assembled from small shabakas of various designs and filled with colored glass. The finished shabaka windows resembled a kaleidoscope and had a magnificent appearance. Glass was produced in seven colors – dark red, red, pink, blue, light blue, green and orange in Iravan. However, the glass factory was destroyed by Russian troops during the attack on the city.

The flourishing of Iravan fell on the reigns of the rulers of the Iravan Khanate, Huseynali Khan Gajar (1759-1783) and his son, Mahammad Khan (1784-1805). Huseynali Khan, wishing to make the Khan's Palace even more magnificent, invited Mirza Jafar Khoylu, a famous architect of that time, to Iravan. Reconstruction works were carried out in the Khan's Palace under Mirza Jafar's leadership. Mahammad Khan Qajar built the magnificent Mirror Hall in the Khan's Palace and the Summer Pavilion in the Khan's Garden in 1791. So, the magnificent building got its final architectural design as a palace complex.

The Khan's Palace, located in the northwestern part of the Iravan

hissəsində yerləşmişdi və qaladan saraya qapı açılmışdı. Rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş ikimərtəbəli saray binası trapesiya formasında (ölçüləri 36x35x31x25 m) olmuşdur. Sarayın Güzgü zalında Xan taxtının qarşısında müalicəvi xüsusiyyətlərə malik əqiq daşlarından ulduz formalı hovuz düzəldilmişdi. Sarayın bir hissəsində mərmərlə döşənmiş xan hərəmi yerləşirdi, burada da geniş hovuz var idi.

Maraqlı cəhət orasıdır ki, həm relyefinin seçilməsi baxımından, həm də tikintinin memarlıq həlli baxımından Xoy, İrəvan və Şəki xanlarının sarayları bir-birinin sanki təkrarıdır. Bu, onu deməyə əsas verir ki, hər üç saray dövrünün məşhur memarı Mirzə Cəfər Xoylu memarlıq məktəbinin üslubunda inşa edilmiş və yaxud restavrsiya edilmişdir.

1867-1874-cü illərdə Xan Sarayında bərpa işləri aparılmışdır. Bu iş Azərbaycan dəzgah rəssamlığının banisi Mirzə Qədim İrəvani tərəfindən görülmüşdür. O, Xan Sarayının Güzgü zalında portret və ornamental kompozisiyaların əksəriyyətini bərpa edərək yeni görkəm vermişdir.

1910-cu ildə akademik Nikolay Marr Güzgü Zalıının Zəngi çayına baxan hissəsinin, eləcə də sarayın açıq boz plitələrinin və cilalanmış mərmərdən tikilmiş fontanlı hovuzun

Fortress, occupied an area of about 1 hectare. The palace was located in the northwestern part of the fortress, and a door led from the fortress to the palace. The two-story palace building, intended for official events, had trapezoidal shape (dimensions 36x35x31x25m). A star-shaped pool of agate stones with healing properties was laid out in front of the Khan's throne in the Mirror Hall of the palace. There was a Khan's harem paved with marble, which also had a large pool, in one part of the palace.

It is interesting to note that the palaces of the Khoy, Iravan and Sheki khans were almost identical to each other in terms of the choice of relief and the architectural design of the construction. This gives grounds to assert that all three palaces were built or restored in the style of Mirza Jafar Khoylu's architectural school, a famous architect of that time.

Restoration work was carried out in the Khan's Palace in 1867-1874. This work was done by Mirza Gadim Iravani, the founder of Azerbaijani easel painting. He restored most of the portraits and ornamental compositions in the Mirror Hall of the Khan's Palace, giving it a new look.

In 1910, academician Nikolai Marr wrote a statement on the fact

vəhşicəsinə dağıdılması faktını təsdiqləyərək bu haqda bəyanat yazır. Akademik Marr yalnız xatirəsi qalan Yay Pavilyonunun vəziyyətini ürəkəğrındıcı bir şəkildə təsvir edir.

İrəvan xanlığında böyük sənətkar təbəqəsi formalaşmışdı. Şəhərdə toxuculuq, dulusçuluq, dəriçilik, ayaqqabı istehsalı və papaqçılıq əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Dərzilik, zərgərlik, dəmirçilik və misgərlik də inkişaf etmiş sənaye sahələri idi. Azərbaycanın bütün inkişaf etmiş sahələrində olduğu kimi, İrəvan sənətkarları da sex təşkilatlarında birləşirdilər.

İrəvanda boya sənəti nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləmişdi. İrəvan şəhərinin və onun yerləşdiyi ərazinin zəngin florası təbii boyalar əldə etməyə, çoxrəngli parçalar istehsana və məhsulların ticarət yolları ilə xarici bazarlara çıxarılmasına imkan verirdi. İrəvanda boyama ilə məşğul olan sənətkarlar məhəlləsi Şiləçi adlanırdı. Tədqiqatçı İ.Şopen yazırdı ki, boya sənətkarları iki növə bölünürdü:

boyaqçı - parçanı göy rəngə boyayır;

şiləçi - parçanı qırmızı və başqa rənglərə boyayır.

Naxış ustaları ağ kağız üzərində at və əjdahala təsvirləri olan müxtəlif naxışlar çəkirdi (süfrə üzərində

of the brutal destruction of the part of the Mirror Hall overlooking the Zangi River, as well as the light gray tiles of the palace and the fountain pool made of polished marble. Academician Marr described the state of the Summer Pavilion, of which only a memory remains, in a heartbreaking way. A large artisan class was formed in the Iravan Khanate.

A large class of craftsmen was formed in the Iravan Khanate. Weaving, pottery, leatherwork, shoemaking and hat making were all developed significantly in the city. Tailoring, jewelry, blacksmithing and coppersmithing were also developed. As in all developed areas of Azerbaijan, Iravan craftsmen were united in guild organizations.

The art of dyeing made considerable progress in Iravan. The rich flora of Iravan and the area in which it is located made it possible to produce natural dyes, make multi-colored fabrics and export products to foreign markets through trade routes. The quarter of craftsmen engaged in dyeing in Iravan was called Shilechi (Dyer). Researcher I.Chopin wrote that dyers were divided into two types:

1) dyer – dyes the fabric blue;

2) shilechi (dyer) – dyes the fabric red and other colors.

adətən boşqab, qaşığı və çəngəl naxışları olurdu).

Rusiya imperiyasının işğalından sonra sonra bir çox azərbaycanlı sənətkarın şəhəri tərk etməsi nəticəsində boyaq məmulatlarının istehsalı kəskin surətdə azaldı.

İrəvan xanlığının ərazisində hər ailənin əyirici dəzgahı vardı. Qadınların əyirdiyi saplardan müxtəlif çeşidlərdə pambıq parçalar toxunurdu.

İrəvanda boyaq əldə etmək üçün əsasən koşenildən (qırmızı rəngdə cücü) istifadə olunurdu. Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki

Embroiderers drew various patterns with images of horses and dragons on white paper (usually there were patterns of plates, spoons and forks on the tablecloth).

After the occupation by the Russian Empire, the production of dyed products decreased sharply, as many Azerbaijani craftsmen left the city.

Every family in the territory of the İravan Khanate had a spinning loom. The threads spun by women were

Şəkil 5. “Rəqqasə” M.Q. İrəvani
Figure 5. “Dancer”, M.G.Iravani

Qammel bu boyanı xüsusi olaraq tədqiq etmişdir. O, öz tədqiqatında İrəvan koşenili ilə Meksika koşenilini müqayisə edərək boyanın keyfiyyətli olduğunu göstərmişdir.

İrəvanda baramaçılıq da inkişaf etmişdi. Ən çox üzərində basma naxış olan parça növləri istehsal olunurdu. Bu tip parçalarda nəbati təsvir motivləri, xüsusən də çiçək buğumları xüsusi yer tuturdu. Basma naxışlı parçalar adətən 2-3 zolaqdan ibarət olurdu. Ornamentlərlə bəzənmiş bu zolaqlar birbirindən ensiz rəngli zolaqlarla ayrılırdı. Basma naxışlar həmçinin dulusçuluq məmulatlarında da geniş tətbiq edilmişdir.

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri olan bədii tikmə İrəvan xanlığı ərazisində geniş yayılmışdı. İrəvan xanlığının dövründəki bədii tikmələrin iki nümunəsi hazırda Azərbaycan Tarix Muzeyində saxlanılır. 1827-ci ildə rus qoşunları İrəvan qalasını ələ keçirdikdən sonra İrəvan xanlığının dörd bayrağı da qənimətlərdən biri kimi əldə edilmişdir. Sonralar bu bayraqlar Tiflisdə Qafqaz Hərbi-Tarixi Muzeyində saxlanılmışdır. 1924-cü ildə bu bayraqlardan yalnız ikisi Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyinə (Azərbaycan Tarixi Muzeyi) təhvil verilmişdir. Bayraqlar üçbucaqlı və dördbucaqlı formasındadır.

used to weave various types of cotton fabrics.

Cochineal (red insect) was mainly used to obtain dye in Iravan. Academician Gammel of the Russian Academy of Sciences studied this dye specifically. He compared Iravan cochineal with Mexican cochineal in his research and showed the high quality of the dye.

Silkworm breeding was also developed in Iravan. The most widespread types of fabrics were those with stamped patterns. Plant motifs, especially floral motifs occupied a special place in this type of fabric. Stamp patterned fabrics usually consisted of 2-3 stripes. These stripes, decorated with ornaments, were separated from each other by narrow colored stripes. Stamped patterns were also widely used in pottery.

Artistic embroidery, one of the widespread types of folk art, was widespread in the territory of the Iravan Khanate. Two examples of artistic embroidery from the period of the Iravan Khanate are currently kept in the Museum of History of Azerbaijan. After the capture of Iravan fortress by Russian troops in 1827, all four flags of the Iravan Khanate were captured as trophies. Later, these flags were kept in the Caucasian Military-Historical Museum in Tbilisi. Only two of these flags were returned to the State

Onlardan birinin İrəvan xanı Hüseyn xana məxsus olduğu göstərilir. Bayraqların üzərində olan bütün təsvir və yazılar tikmə üsulu ilə işlənmişdir.

İrəvan xanlığında miniatür janr da özünü göstərə bilmişdi. Rəssamlar sümük üzərində miniatürlər (əsasən ovçuluğu təsvir edən) çəkirdilər. Sümük üzərində yaradılmış miniatürlər bilavasitə İrəvan xanlığının mədəni irsi ilə bağlı idi. Yaradıcılığı Azərbaycan təsviri sənətində mühüm dönüş nöqtəsi olan Azərbaycan dəzgah rəssamlığının banisi XIX əsrin görkəmli ornamental-portret rəssamı Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) İrəvanda doğulmuş və Tiflis gimnaziyasını bitirmişdir. Yaradıcılığının ilk dövründə - gənclik illərində İrəvani divar rəsmləri, ipək və qızıl saplarla tikmələr (güləbətini) üçün çoxlu naxışlar çəkir və trafaretlər düzəldirdi. Bu dövrlərə aid portretlər arasında “Xəncərli adam”, “Atlı”, “Rəqqasə” və “Dərviş” əsərləri daha çox maraq doğurur. Son iki əsər Bakıda - R.Mustafayev adına İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Mirzə Qədim peşəkar rəssamlıq təhsili almağa da, istedadı sayəsində məşhurluq qazana bilmişdi. O, XIX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində şərq memarlığının şah əsərinin - İrəvandakı Sərdar sarayının divar

Museum of the Azerbaijan SSR (Museum of History of Azerbaijan) in 1924. The flags are triangular and quadrangular in shape. It is stated that one of them belonged to the İravan Khan, Huseyn Khan. All images and inscriptions on the flags were embroidered.

The miniature genre was also manifested in the İravan Khanate. Artists painted miniatures (mainly depicting hunting) on bones. Miniatures created on bone were directly related to the cultural heritage of the İravan Khanate. Mirza Gadim İravani (1825-1875), the founder of Azerbaijani easel painting, the outstanding ornamental-portrait artist of the 19th century, whose work was an important turning point in Azerbaijani fine arts, was born in İravan and graduated from the Tbilisi gymnasium. İravani drew many patterns and made stencils for mural paintings, silk and gold thread embroidery (gulabatin) in the early period of his creative work – in his youth. The works “Man with a dagger”, “Horseman”, “Dancer” and “Dervish” are of greatest interest among the portraits from this period. The last two works are kept in Baku – in the Art Museum named after R. Mustafayev. Although Mirza Gadim did not get a professional art education, he was able to become famous thanks to his talent. He participated in the restoration of the

rəsmlərinin bərpasında iştirak edib. Bu sarayda O, dörd böyük həcmdə yağlı boya ilə portret çəkmişdir. Bu portretlərdə şah və sərdarlarını (şah valiləri) tam ölçüdə təsvir etmişdir. Bunlar Fətəli Şah, Abbas Mirzə, Hüseynxan Qacar və Rüstəm Zalı portretləridir. Sənətsünaşların fikrincə, onlar Azərbaycan rəssamlığında ilk dəzğah əsərləridir. İrəvanın yaradıcılığında realistik elementlər, Azərbaycan incəsənəti üçün yeni növlər: dəzğah boyakarlığı və qrafika aydın şəkildə özünü göstərirdi. Rəssamın yaradıcılığı Azərbaycan incəsənətində yeni formaların yaranmasından xəbər verirdi. M. Q. İrəvanın sayəsində Avropa incəsənətinin ənənələri Azərbaycan incəsənətinə nüfuz etmişdir. Ustad xalq yaradıcılığına məhəbbətini itirmədən adət-ənənələrdən, milli kanonlardan kənara çıxmağı bacarıb. Şərq miniatürləri üslubunu, xalq sənəti ilə Avropa rəngkarlıq üslubunu birləşdirən ustadın əsərlərindəki dekorativlik və realizm bir-birini qanunauyğun şəkildə tamamlayır. Beləliklə, İrəvani Azərbaycan təsviri sənətində yeni bir istiqamətin əsasını qoydu.

Hazırda M.Q.İrəvaninin 23 əsəri məlumdur. Onun akvarel və karandaşla yazdığı 20 əsəri Bakıdakı Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində nümayiş

mural paintings of the Sardar Palace in Iravan, a masterpiece of Eastern architecture, in the early 50s of the 19th century. He painted four large-scale oil portraits in this palace. He depicted the shah and his sardars (shah's governors) in full size in these portraits. These are portraits of Fatali Shah, Abbas Mirza, Huseynkhan Gajar and Rustam Zal. According to art critics, they are the first easel works in Azerbaijani painting. Realistic elements, new types for Azerbaijani art: easel painting and graphics were clearly manifested in Iravani's work. The artist's work heralded the emergence of new forms in Azerbaijani art. Thanks to M.G.Iravani, the traditions of European art penetrated into Azerbaijani art. The master managed to go beyond traditions and national canons without losing his love for folk art. The decorativeness and realism in the master's works, who combined the style of Eastern miniatures, folk art and European painting, complement each other organically. So, Iravani laid the foundation for a new direction in Azerbaijani fine arts.

Currently, 23 works by M.G.Iravani are known. His 20 works, painted in watercolor and pencil, are exhibited at the Azerbaijan State Museum of Art in Baku. One of the peculiarities of Iravani's works is

etdirilir. İrəvaninin əsərlərinin özəlliklərindən biri də onların bir çoxunda müəllif imzasının olmasıdır.

M.Q. İrəvaninin hazırda Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitaj Muzeyində saxlanılan bir rəsm əsəri olduqca diqqətəlayiqdir. Bu əsər qovluq şəklində hədiyyədir. Sağdakı qovluğun içərisində güzgü, solda isə naməlum kişinin portreti var idi. Portretin altındakı yazıda “ General Karvilin üçün ” yazılmışdı. Bu kitabə onu deməyə əsas verir ki, M.Q.İrəvani bu əsəri o vaxt Qafqazda olan bir rus generalına hədiyyə edib. Qovluğun aşağı və yuxarı hissələrini bəzəyən ornamental naxışlar xalça kompozisiyasını xatırladır. Bu ornamental kompozisiyanın ən gözəl tərəfi onun orta hissəsindəki naxışlar idi. Bu hissədə şəffaf boyalarla bənövşə və qızılgül buketinin üzərində oturmuş bülbül təsvir edilmişdir. Təəssüf ki, İrəvaninin əksər əsərləri bu günümüzə qədər gəlib çatmayıb. Onun İrəvanda qalan irsi erməni vandalları tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində bir neçə xalçaçılıq məktəbi fəaliyyət göstərir. Hər biri texnologiya, rəng, bəzək formaları ilə fərqlənir. İrəvan xalçalar qrupunun tarixi xüsusilə maraqlıdır. Bu gün İrəvan ölkəmizin bir hissəsi olmasa da, İrəvan xalçaçılıq sənəti itməyib. Bu xalçaları indi də sevgi ilə

that many of them were signed by the author.

The painting by M.G.Iravani, kept currently in the State Hermitage Museum in St. Petersburg, is quite remarkable. This work is a gift in the form of a folder. A mirror was inside the folder on the right, and a portrait of an unknown man was on the left. The inscription under the portrait reads “For General Karvilin”. This inscription indicates that M.G.Iravani presented this work to a Russian general who was in the Caucasus at that time. The ornaments decorating the lower and upper parts of the folder resemble a carpet composition. The most beautiful part of this ornamental composition was the patterns in its central part. This part depicts a nightingale sitting on a bouquet of violets and roses, painted in transparent colors. Unfortunately, most of Iravani’s works have not survived to this day. His legacy in Iravan was brutally destroyed by Armenian vandals.

As we know, there are several schools of carpet weaving in Azerbaijan. Each of them differs in technology, color and decorative forms. The history of the Iravan carpet group is particularly interesting. Although Iravan is not part of our country today, the art of Iravan carpet weaving has not disappeared. It lives on thanks to our craftsmen who weave these carpets

toxuyan sənətkarlarımız sayəsində yaşamağa davam edir. Qərbi Azərbaycan çox rəngarəng və zəngin təbiətə malikdir. Qərbi Azərbaycanın bölgələri zəngin meyvə bağları və üzümlükləri, hər cür meyvələri, meşələri ilə məşhur idi. Bu yerlərin belə rəngarəngliyi xalçaları xüsusi çalarlarla zənginləşdirib özünəməxsus rənglər verib. Rənglərin parlaqlığı bu bölgənin xalçalarının əsas xüsusiyyəti idi. İrəvanda hazırlanmış xalça kompozisiyasının qurulmasında əhalinin müxtəlif ideyaları, mifik baxışları, inancları xüsusi yer tuturdu. Ornamentlərin seçimində mifik quşlar, heyvanlar, eləcə də həndəsi fiqurlar mühüm yer tuturdu.

İrəvan xalçaları xovlu (xalça, çallah, gəbə və s.) və xovsuz (palas, kilim, cecim, sumax, zili və s.) xalçalara bölünür. Bu xalçalar naxışların zərifliyi və zəngin koloriti ilə seçilir. Xalçalarda əksər hallarda buraxılış ili və toxucunun adı əks olunurdu. İrəvanın zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermişdir. Çoxrəngli boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət idi. Xalçaların naxışlı kompozisiyasının seçilməsində yerli əhalinin ideyaları, mifik inancları mühüm yer tutmuş və bu, xalçalarda öz əksini tapmışdır. İrəvan xalçaları ornamental və süjetli olmaqla iki qrupa bölünürdü. Ornamental xalçalara xüsusi kolorit

with love. Western Azerbaijan has a very colorful and rich nature. The regions of Western Azerbaijan were famous for their rich orchards and vineyards, all kinds of fruits and forests. Such diversity of these places enriched the carpets with special shades and gave them unique colors. The brightness of colors was the main feature of the carpets of this region. Various ideas, mythical views and beliefs of the population played a special role in the composition of carpet made in Iravan. Mythical birds, animals, as well as geometric figures played an important role in the choice of ornaments.

Iravan carpets are divided into fleecy (khalcha, challah, ghaba, etc.) and non-fleecy (palas, kilim, jejim, sumakh, zili, etc.) carpets. These carpets are distinguished by the elegance of the patterns and rich color. The year of manufacture and the weaver's name were written on the carpets in most cases. The rich nature of Iravan gave special shades to the carpets of this region. Multicolored dyes were the main feature that distinguished the carpets of this region from others. The ideas and mythical beliefs of the local population played an important role in the choice of the patterned composition of the carpets, which was reflected in the carpets. Iravan carpets were divided into two groups: ornamental and narrative.

zənginliyi, əlvan naxışlar xas idi və ən çox toxunan xalçalar idi. İrəvanda toxunan xalçalarda da böyükölçülü göllər (medalyonlar) üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan Milli Tarixi Muzeyinin vitrinlərindən birində İrəvan xanlığına aid əşyalar sərgilənir. Bunlardan xalq geyimləri və məişət əşyaları üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, muzeydə İrəvan xanı Əli xana məxsus olan “Məlayir” xalçası nümayiş etdirilir və xanlığa məxsus bayraqlar muzeyin fondunda saxlanılır.

Gürcüstan Milli Qalereyasında İrəvan xanlığına aid Sərdarlar Sarayından Qacarlar dövrünə aid əşyalar var. Onların arasında məişət əşyaları, rəsmlər, eləcə də saray kompleksinin dekorasiyasının tərkib hissəsi olan mərmər plitələr var. 2019-cu ildə bu əşyalar ilk dəfə olaraq Heydər Əliyev adına Mədəniyyət Mərkəzində bərpa edilərək nümayiş olunub.

Ornamental carpets were distinguished by a special richness of color, colorful patterns and were the most widespread woven carpets. Large-sized gols (medallions) also prevailed in carpets woven in İravan.

One of the showcases of the National Museum of History of Azerbaijan exhibits items that belonged to the İravan Khanate. Folk costumes and household items predominate among them. Besides this, the museum exhibits the “Malayir” carpet that belonged to the İravan Khan Ali Khan, and the flags belonging to the khanate are kept in the museum’s collection.

The Georgian National Gallery keeps exhibits of the Qajar period from the Sardars Palace of the İravan Khanate. Household items, paintings, as well as marble slabs that were part of the decoration of the palace complex are among them. These exhibits were restored and exhibited for the first time at the Cultural Center named after Heydar Aliyev in 2019.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Süleyman. İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər. “Azərbaycan” jurnalı, 1992, № 1-2
2. Muradov. Vidadi Aydın oğlu. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: tarixi və xalçaları

References:

1. Suleyman Mammadov. Ethnic revolutions in the city of İravan. “Azerbaijan” journal, 1992, No. 1-2
2. Muradov Vidadi Aydın oğlu. İravan region of Azerbaijan: history and carpets (second half

3. (XVIII əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri). - Bakı: “MHS-Poliqraf”, 2015 - 224 səh.
4. Zeynalov Ə. *İrəvan ziyalıları. Bakı, 1999;*
5. Б. А. Рыбаков, М. Т. Белявский, Г. А. Новицкий, А. М. Сахаров. История СССР с древнейших времён до конца XVIII в.. — 2-е изд., перераб. и доп.. — М.: Высшая школа, 1983.
6. zen.yandex.ru>...irevanskogo-i...irevanskogo-hanstva-...
7. iravan.info>irevan_ziyalilari.html
3. Zeynalov A. Intellectuals of Iravan. Baku, 1999
4. B.A.Ribakov, M.T.Belyavsky, G.A.Novitsky, A.M.Sakharov. History of the USSR from Ancient Times to the End of the 18th Century. — 2nd ed., revised and expanded. — M.: Visshaya shkola, 1983
5. zen.yandex.ru>...irevanskogo-i...irevanskogo-hanstva-...
6. iravan.info>irevan_ziyalilari.htm

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
Rahibə Əliyeva /Rahiba Aliyeva	
İRƏVAN MEMARLIQ İRSİNİN MƏHVİ.....	4
THE DESTRUCTION OF IRAVAN ARCHITECTURAL HERITAGE	4
Rahibə Əliyeva/Rahiba Aliyeva	
QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ƏMİR SƏƏD TÜRƏSİ	17
AMIR SAAD MAUSOLEUM IN WESTERN AZERBAIJAN	17
Sevinc Tangudur	
İRƏVAN DÖVLƏT DRAM TEATRI QƏRBİ AZƏRBAYCAN TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİ KONTEKSTİNDƏ	28
IREVAN STATE DRAMA THEATRE IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL-CULTURAL HERITAGE OF WESTERN AZERBAIJAN	28
Şənər Rzayev /Shener Rzayev	
SƏRDAR SARAYI.....	39
SARDAR PALACE	39
Xəzər Zeynalov /Khazar Zeynalov	
XIX ƏSRDƏ İRƏVANDA DİVAR BOYAKARLIĞI, KAŞIKARLIQ VƏ RƏSMLƏR.....	55
MURAL PAINTING, POTTERY AND PAINTINGS IN IRAVAN IN THE 19 TH CENTURY	55
Samirə Abdullayeva / Samira Abdullayeva	
QƏDİM İRƏVAN ŞƏHƏRİNİN LANDŞAFT VƏ ŞƏHƏRSALMA QURULUŞU	67
LANDSCAPE AND URBAN PLANNING STRUCTURE OF ANCIENT IRAVAN	67

Leyla Məmmədkərimova /Leyla Mammadkarimova

XARİCİ MEMAR-SƏYYAHLARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ QƏRBİ
AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏRİNİN TƏSVİRİ82
THE SARDAR PALACE AS AN EXAMPLE OF MUSLIM
EASTERN PALACE ARCHITECTURE82

Zərnaz İmanzadə /Zarnaz Imanzade

THE SARDAR PALACE AS AN EXAMPLE OF MUSLIM96
EASTERN PALACE ARCHITECTURE96

Tamaşa İsayeva /Tamasha Isayeva

İRƏVAN TƏPƏBAŞI MƏHƏLLƏSİNİN MEMARLIQ İRSİ.....114
URBAN MORPHOLOGY OF THE TEPEBASHI QUARTER,
IRAVAN.....114

Nailə İsmayılova /Naila Ismayilova

İRƏVAN XANLIĞINDA YAŞAYIŞ EVLƏRİ TƏPƏBAŞI
MƏHHƏLLƏSİ125
RESIDENTIAL HOUSES IN THE IRAVAN KHANATE
TEPEBASHI NEIGHBORHOOD125

Nigar Ramazanova

İRƏVAN MƏDƏNİ İRSİ.....139
CULTURAL HERITAGE OF IRAVAN.....139

**İRƏVAN
MEMARLIQ İRSİ**

**ARCHITECTURAL HERITAGE
OF IREVAN**

BAKI – 2025

Formatı: 70*100 1/16.

Həcmi: 10.5 ç.v

Tirajı: 300

Direktor: Eyvazov Səməd
Texniki redaktor: Xəlilov Mail

“OPTİMİST” MMC -də çap olunmuşdur.
Azərbaycan, Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu,
D. Əliyeva küç., 239.